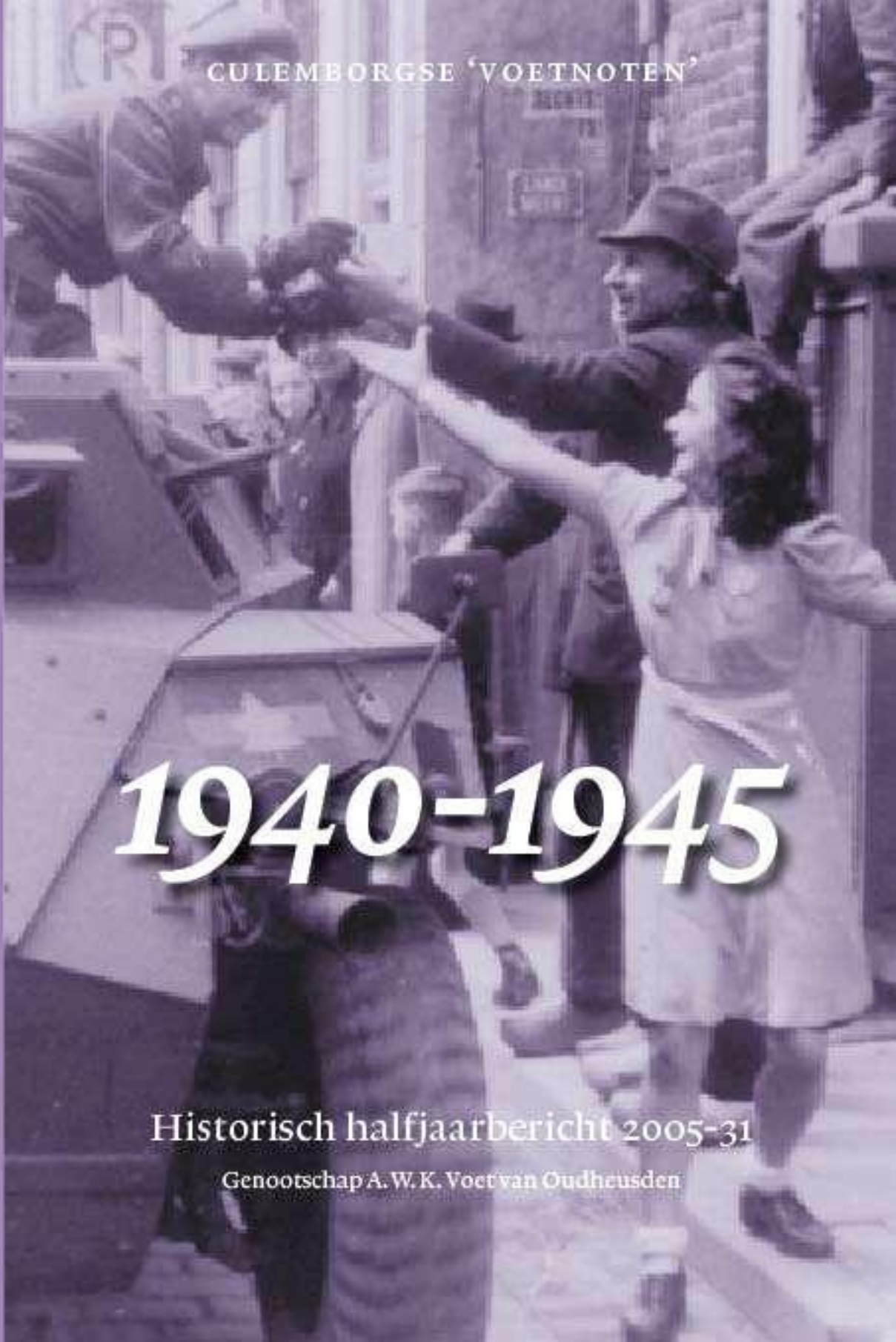

CULEMBORGSE 'VOETNOTEN'

1940-1945

Historisch halfjaarbericht 2005-31

Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden

Culemborgse Voetnoten,
nummer 31

ISSN: 0929-1334 mei 2005
Een uitgave van
'Het Genootschap A.W.K.
Voet van Oudheusden'
Opgericht 14 oktober 1937

Redactie
J.G. Borggreve,
Y.E. Jakobs-Lommers
en H.L.F. Lägers
(eindredactie).

Redactieadres
Mw. Y.E. Jakobs-
Lommers
Kattenstraat 10
4101 BM Culemborg
e-mail: yvonne.jakobs@
planet.nl

Vormgeving
Hans Bassa (Studio Bassa)

Drukwerk
Jacobs Repro, Culemborg

Secretariaat Genootschap
Dhr. J.G. Borggreve
Vanghoutstraat 1
4105 HE Culemborg
e-mail: voetvanoudheus-
den@freeler.nl
website: www.betuwe-
gids.nl/voet

Girorekening
50 23 582 t.n.v. Het
Genootschap A.W.K.
Voet van Oudheusden
De contributie bedraagt
€ 12,50 per jaar. Een (vrij-
willige) extra bijdrage
stelt het bestuur bijzon-
der op prijs.

FOTO OMSLAG:
*Canadese bevrijders
in de Slotstraat.*

Redactioneel

DEZE MAAND is het zestig jaar geleden dat het westen van Nederland werd bevrijd van de Duitse bezetting. Reden genoeg om dit nummer van de *Culemborgse Voetnoten* in zijn geheel te wijden aan de Tweede Wereldoorlog.

Allereerst een bijdrage van Albert C.H. Merkx, waarin hij verhaalt van zijn Culemborgse oorlogsherinneringen, opgeschreven aan de hand van notities uit die tijd en een gedeeltelijk bijgehouden dagboek. Die herinneringen beslaan behalve de meidagen van 1940 vooral de periode 1943-1945, waarin de oorlog voor Culemborg wel heel nabij kwam, in de vorm van een toenemende nazi-terreur, bombardementen en beschietingen en de hongerwinter.

Op 10 mei 1940 dook langs de spoorlijn tussen Wolfheze en Ede een groep in haveloze kledij gestoken mannen op, die beweerden dat zij uit een Duits kamp ontsnapte Poolse krijgsgevangenen waren. Wat kwamen zij doen en wat is er van hen geworden? Werden zij bij Culemborg gefusilleerd door Nederlandse militairen? Aad Nekeman geeft zijn visie op deze mysterieuze zaak, waarover het laatste woord voorlopig nog niet gezegd is.

ss-militairen worden gedecoreerd op de Markt (fragment uit een Duitse propagandafilm).

1940-1945

Herinneringen, opgeschreven aan de hand van notities uit die tijd en een gedeeltelijk bijgehouden dagboek

Inleiding

In de Culemborgse Voetnoten van februari 1996 staat een uittreksel te lezen van het dagboek van mevrouw Jo Prins-Meijer. Het afgedrukte gedeelte behandelt de oorlogsjaren 1940-1945. In de inleiding tot dat fragment wordt opgemerkt dat er nauwelijks dagboeken beschikbaar zijn die ons vertellen hoe men persoonlijk die oorlogsjaren heeft beleefd.

Zelf was ik in die jaren leerling van de Openbare ULO-School in Culemborg. In het najaar van 1944 zou ik verder onderwijs in Utrecht gaan volgen. De spoorwegstaking, door de Nederlandse regering in ballingschap in Londen uitgeroepen om de Operatie Market Garden van de geallieerden in Nederland te ondersteunen, hield dit voornemen echter tegen. In die laatste oorlogswinter, ook wel hongerwinter genoemd, volgde ik de lessen aan de noodschool Jan van Riebeeck. Gedurende die jaren woonde ik bij mijn ouders thuis, aan de Markt 42. Zij hadden een dames-en herenkapsalon annex parfumeriewinkel.

Enkele jaren na het lezen van bovengenoemde Voetnoten ontdekte ik tussen allerlei oude papieren en boeken een gedeeltelijk dagboek uit die tijd. Eigenlijk meer notities in schoolagenda's en schriften. Ook waren daarbij nog een paar, helaas te weinig, bewaard gebleven documenten. Na de notities van de meidagen is echter een groot hiaat ontstaan. Eerst vanaf 9 september 1943 zat er chronologische lijn in. Op die dag kwam namelijk het bericht door dat Italië voor de geallieerden had gecapituleerd. Waarschijnlijk vond ik dat toen zo'n historisch keerpunt in mijn oorlogsbelevenissen dat ik meer ben gaan noteren.

Niet alle dagen zijn sindsdien beschreven. Ik denk dat er op die dagen in mijn beleving niet iets speciaals gebeurde. Ook zijn niet alle genoemde feiten in het oorlogsgebeuren juist. Ik bedoel de geruchten die wel een grond van waarheid bevatten, maar soms iets te voorbarig waren. Bedenk dat we afhankelijk waren van de door de Duitsers gecen-

sureerde radio en krant en van berichten via illegale bladen en de radiozender Oranje uit Londen.

Deze dagboeknotities bevatten geen spectaculaire persoonlijke belevenissen. Nu ik ze veel jaren later weer gevonden heb, laten ze alleen zien hoe een jonge stadgenoot die hij in die jaren was, die tijd heeft beleefd. Niet meer en ook niet minder.

Winter 1939-1940

In die winter was ik leerling van het tweede jaar van een zogeheten opleidingsklas van de RK Parochiale Jongensschool Willibrordus in de Sint Janskerkstraat. Het hoofd van die school, meester J. Bijen, had voor jongens die in aanmerking zouden komen om na de lagere school verder te leren, een tweejarige opleiding ingesteld. Eigenlijk waren dat de twee laatste schooljaren. In een apart lokaal kregen we dan wat zwaardere lessen dan de gewone zesde en zevende klas. Daar kregen we ook les in de Franse taal (eerste les: *papa fume une pipe*).

Het was de periode van de mobilisatie. Er was oorlog tussen Duitsland, Engeland en Frankrijk. En tussen Rusland en Finland. De Nederlanders waren op de hand van underdog Finland. Een kennis van mijn ouders leverde, zoals ook anderen, zijn gouden trouwring in, in ruil voor een metalen. Dit om Finland te steunen. Ook in en om Culemborg was veel veldgrijs te zien. Geen wonder met al die forten rondom: Spoel, Everdingen en Honswijk.

In het RK Parochiehuis in de Grote Kerkstraat (later partycentrum De Lantaarn) was een aantal soldaten gelegerd. Het was de 3e Compagnie Pioniers (3CP) Enkele van deze soldaten, korporaal Essers en soldaat Eymael, beiden uit Hoensbroek, kwamen regelmatig bij ons thuis om een kaartje te leggen. En dat gebeurde in meerdere gezinnen. In de grote zaal hadden de soldaten hun britsen (slaapplaatsen). Het voorste gedeelte werd gebruikt als cantine. Soms moest ik onze 'huissoldaten' een boodschap brengen. Dan kreeg ik een kop koffie (5 cent) of een gevulde koek voor dezelfde prijs. Daar kon je ook sigaretten kopen. Ik herinner me pakjes van 20 stuks van het merk Weermacht (15 cent). De verpakking leek als twee druppels water op het duurdere merk Wings.

Vrijdag 10 mei 1940

Als dertienjarige zorgeloze jongen had ik een gezonde, vaste slaap. Want het was pas tegen zes uur 's morgens dat mijn moeder het nodig vond om mij wakker te maken. Ik had van al dat gedreun van overvliegende vliegtuigen niets gemerkt. Op de markt stonden vele buurtbewoners naar die luchtarmada te kijken. Onze overbuurman, de groentehandelaar Bernard Jansen, was er zeker van dat deze vliegtuigen op weg waren om Engeland te bombarderen. Niemand dacht in eerste instantie aan een oorlog tegen Nederland. Om zes uur zette mijn vader de radio

aan. Er werd een proclamatie van de koningin voorgelezen door het ANP (Algemeen Nederlands Persbureau). Dit werd gevolgd door berichten over parachutisten en al neergehaalde Duitse vliegtuigen. Toen drong het tot ons allemaal door dat Duitsland het neutrale Nederland had overvallen.

Zaterdag 11 mei 1940

Zoals in de meeste middenstandsgezinnen, moesten de kinderen af en toe een handje meehelpen als het druk werd. Ook voor mij was dit geen uitzondering. Mijn zes jaar jongere broer Kees was hier nog van vrijgesteld. In wat toen de herensalon werd genoemd, werd de situatie van de dag door de klanten druk besproken. Ik zat daar met rooie oortjes bij. Mijn vader had bij het begin van de mobilisatie met het Ministerie van Defensie een soort contract afgesloten. Dit contract hield in dat alle militairen van de 3e Compagnie Pioniers zich tegen een zeer gereduceerd tarief bij ons konden laten knippen en scheren. Een gedeelte werd door het Ministerie gesuppleerd. Het was dus behalve de Culemborgse klanten extra druk door deze militaire klantenkring. Dagelijks kwam er ook een eerste luitenant om zich te laten scheren. Deze man sprak nooit met iemand en bleef altijd stil. Mijn vader noemde hem in de huiselijke kring wat oneerbiedig Willem de Zwijger.

Regelmatig was het op deze dag luchtalarm. Vanwege het vele glas aan de voorkant van ons huis gingen wij uit voorzorg bij zo'n luchtalarm altijd in het bergkamertje achter de herensalon staan of zitten. Ook deze luitenant stond bij het eerste sirenesignaal uit zijn stoel op, soms met scheerschuim op zijn gezicht en was dikwijls eerder dan wij in de bergkamer.

Zondag 12 mei, Pinksteren

Zoals gewoonlijk gingen mijn ouders (en ik moest ook mee) na de kerkdienst – zo rond twaalf uur – naar mijn grootouders, die op de Varkensmarkt woonden. Ook de ooms en tantes die in Culemborg woonden, waren daar altijd bij. Daar werd koffie gedronken. De mannen kregen een of twee borreltjes, de dames een glaasje boerenjongens en de kinderen kregen 'roodwater', limonadesiroop met water. Mijn opa was van die oorlog zo onder de indruk dat hij met het oog op de ernst van de dag geen alcoholische versnapering liet inschenken.

Maandag 13 mei 1940

Culemborg ligt blijkbaar in de vuurlinie. Overal hoor je afweergeschut. Vanmiddag heeft een vliegtuig bommen gegooid op villa Sprokkelenburg, waar een militaire staf gekwartierd is. Er trekken allemaal vreemde mensen door de stad. Het zijn evacués uit de Betuwe op doortocht. Maar ook militairen trekken heen en weer. Allemaal erg zenuwachtig

en zeer vermoeid. Een deel houdt een rustpauze op de Markt. Buurtbewoners brengen hen koffie, thee en soms boterhammen. En dan gaan ze weer verder.

Dinsdag 14 mei 1940

De Duitsers zitten aan de overkant van de Lek. Er wordt door de Nederlandse soldaten in de richting van de Spoorbrug geschoten om ze tegen te houden. De Duitsers schieten terug. Achter de Vismarkt op de Havendijk vallen granaten. Mensen vluchten uit hun huizen in de richting van de binnenstad. Ik hoor roepen: 'er zijn dooien gevallen'. 'Wegwezen', riep iedereen. Nu hadden we vroeger al uit voorzorg evacuatiekaarten gekregen, die we om onze hals moesten hangen. Hierop stonden onze gegevens. Er werd omgeroepen dat we moesten evacueren naar Beusichem. Wat raar, dan ga je toch de vijand tegemoet? Naar het westen kon niet, want daar waren mijnen gelegd. Hoe dan ook, weg van die spoorbrug. Mensen liepen te zeulen met kruiwagens, handkarren, fietsen. Dit om maar zoveel mogelijk huisraad en kleren mee te nemen. Mijn moeder had een handige oplossing. Zij had ten tijde van de Eerste Wereldoorlog in Weert gewoond en had daar Belgische vluchtelingen zien komen.

Die hadden zich practisch ingesteld. Zo deed mijn moeder ook met ons. Je kon maar nooit weten waar we terechtkwamen en hoe lang het zou duren. Ondanks de warme meimaand trokken we eerst een regenjas aan en daarover een winterjas. In de zakken werden allemaal kleine dingen gestopt. Ze rolde voor ieder een deken met touwtjes vast, die je dan met een riem schuin op je rug kon dragen. Dan had je de handen vrij om een zak of tas te dragen. Zo was ieder zijn eigen pakezeltje en had je veel kleine benodigdheden onder handbereik bij je.

In de Zandstraat vlogen weer vliegtuigen over ons heen. Mensen stoven naar de kant. Een Nederlandse militair sloeg met de kolf van zijn geweer de grote showroomruiten van Chevrolet-garage Ton open. Zo konden we daar schuilen tot het schieten voorbij was. Maar op de Weidsteeg moesten we weer een paar keer de greppel induiken.

In Beusichem was alles vol. Wij kwamen in Hotel De Zwaan op de Markt. Mijn moeder kreeg een stoel, mijn vader zat op de grond. Mijn broertje en ik werden op het biljart neergezet en vielen af en toe in slaap op dat groene laken.

Woensdag 15 mei 1940

Al heel vroeg de volgende morgen hoorden we dat Nederland gecapituleerd had. We mochten weer terug naar huis. Omdat veel mensen nu verschillende richtingen namen, was het niet zo chaotisch als op de heenweg. Rond het middaguur waren we weer thuis. Gelukkig was er niets kapot.

Duitse parade op de Markt (fragment uit een Duitse propagandafilm).

Mei/Augustus

De Nederlandse soldaten waren nog niet allemaal naar huis. Ik herinner me dat velen een wit vignetje op de mouw kregen. Die behoorden tot de zogeheten Opbouwdienst.

Bij ons aan de overkant op de Markt hadden de hotels Vulto en Veen en restaurant Van Gelder ieder jaar hun stoep verbreed met houten vlonders en windschermen. Die vormden grote terrassen, aan de voorkant afgezet met bloembakken vol geraniums. De eerste tijd zag je daar dikwijls Duitse soldaten koffie zitten drinken, soms met dozen met gebakjes. Die luxe waren ze in Duitsland niet gewend: *Richtige Bohnenkaffee und Torten mit Schlagsahne.*

Herinneringen uit de periode 1940 – 1943

Stap voor stap hebben de Duitse bezetters maatregelen uitgevaardigd en ingevoerd die de Nederlanders zijn gaan irriteren. Dan ontstaat er een reactie. De bezetter kan ons wel tot veel zaken dwingen, maar bereikt daarmee soms het tegenovergestelde van zijn bedoeling. Er ontstaat een nieuw soort Nederlands saamhorigheidsgevoel. Men is gaan zoeken om dit te laten blijken.

Enkele maanden na de capitulatie worden alle politieke partijen,

behalve de NSB, verboden. Nu ontstaat er een semi-politieke beweging waarin veel van de vroegere politieke partijleden onderdak vinden, de Nederlandse Unie. Ook in Culemborg vindt dit zijn weerklank. Met het blad *De Unie* wordt op straat gecolporteerd, zoals ook NSB-leden dit met hun orgaan *Volk en Vaderland* doen. Op een gegeven moment wordt dit colporteren verboden. Maar je kon het blad nog wel kopen, bijvoorbeeld bij boekhandel Boldingh op de Markt.

Die boekhandel werd in die jaren gedreven door juffrouw L.(Lien) Boldingh. Zelf ben ik al van heel jongs af aan een fervent lezer. Vooral geschiedenis en de cultuur van andere volken hadden mijn belangstelling. Maar ook politiek. Die voorliefde voor geschiedenis is op de ULO-school extra aangewakkerd door de manier waarop de leraar geschiedenis, de heer J. van Eupen, dit vak doceerde. Je kon beter zeggen dat hij niet doceerde, maar meer declameerde. Zo weet ik me nu nog twee van zijn uitspraken te herinneren. Bij het vak Vaderlandse Geschiedenis en de Tachtigjarige oorlog zei hij onder meer over de Spaanse landvoogd Parma: 'Ondanks dat hij een tegenstander van de Staten was, moet gezegd worden dat Parma een edel man was, jawel, een edelman tot in de toppen van zijn vingers'. Later bij het vak Algemene Geschiedenis sprak hij over de Griekse oorlogen onder andere: 'En Leonidas, de dappere Griekse veldheer, stierf in de Pas van Thermopylé door verraad, samen met driehonderd zijner dapperen'. Een onvergetelijke leraar, die meneer Van Eupen. Diezelfde juffrouw Boldingh, die mijn voorliefde voor geschiedenis kende en bij wie ik altijd mijn boeken kocht, heeft mij nog een keer een clandestien uitgegeven boek van André Maurois verkocht.

Er was nog een boekhandel op de Markt. Beter gezegd een kantoorboekhandel. De eigenaar daarvan was Henk van Luin, een klant van mijn vader. Deze zaak was gevestigd in een klein pand op de hoek van het Koestraatje, tegenover de trappen van het Stadhuis. Via hem kocht mijn vader voor een van mijn verjaardagen een zesdelige serie woordenboeken Frans, Duits en Engels van de bekende uitgeverij Wolters. Nu ik dit nalees, besef ik dat ik deze oude woordenboeken van tijd tot tijd nog steeds gebruik. Op zich niet zo bijzonder, ware het niet dat zij destijds zeer moeilijk te krijgen waren. Prijs per deel *f* 3,95, gebonden in linnen band. Deze Henk van Luin, een Brabander, was lid van een kleine politieke beweging, Zwart Front. Later is de naam gewijzigd in Nationaal Front. Deze politieke partij stond onder leiding van Arnold Meijer, ook een Brabander. Zij stonden een soort fascistische staat voor, zoals die van Mussolini in Italië. De boekhandelaar Van Luin maakte voor deze partij reclame in een klein vitrinekastje dat hij naast zijn etalage aan de muur had bevestigd. Overigens is deze partij (die niet pro-duits was) samen met de Nederlandse Unie door de Duitse bezetter in december 1941 verboden.

Door de Duitse bezetter waren practisch alle verenigingen die zich

niet aan de nationaal-socialistische richtlijnen wilden conformeren, verboden. Het gevolg was dat er veel kleine clubjes ontstonden, meestal onder dekmantel van bepaalde activiteiten. Zodoende werden sociale, ontspannende en/of religieuze contacten voortgezet. Zelf hoorde ik bij twee van die clubjes. De eerste bestond uit een groep van bijna veertig jongens. Zij vormden de misdienaars en acolieten, dienende functies bij Rk kerkelijke plechtigheden en vieringen. Normaliter waren hiervoor maar acht tot tien jongens nodig. Onder deze dekmantel had een parochiegeestelijke, de augustijner pater Grijpink, op die manier een jongensvereniging opgericht. Zo'n clubje ging, als de tijd weer even rustig was, een dagje uit. Ik herinner me zo'n dag in de omgeving van Boxtel.

Een ander illegaal clubje was de *Spiritclub*. Iedere zondagmiddag kwamen we bijeen. Als clublokaal gebruikten we de modevakschool van mejuffrouw Riet ten Berge in de Goilberdingerstraat. Omdat twee van haar zusjes (Tiny en Joep) en een broer (Koos) lid waren, was familie- en vriendenbezoek de dekmantel. We hielden ons bezig met voordrachten, toneelstukjes, tafeltennis en af en toe wandelingen. Van de andere leden herinner ik me Hanneke van Vliet, Lies Keestra, Tilly Mol, Henk van Uden en Wim de Leeuw. Ondanks de oorlog en een steeds groeiende Nederlandse saamhorigheid was het nog wel een 'verzuilde' tijd. De leden van dit clubje waren dan ook allen rooms-katholiek. Toch werden er met anderen al contacten gezocht. Zo waren er uitwisselingen met een soortgelijk gereformeerd clubje dat onder leiding stond van Kees Krabbe en Fenna de Jong.

Voorgaande herinneringen zijn opgeschreven naar aanleiding van gevonden notities in gewone- en schoolagenda's van die tijd.

Vanaf donderdag 9 september 1943 heb ik de gebeurtenissen zoals ik die beleefd heb, meer systematisch in dagboekvorm bijgehouden. Hieronder laat ik die volgen.

Donderdag 9 september 1943

Vandaag werd via de radio (de onder Duitse controle staande Nederlandse Omroep) en ook via de krant het bericht weergegeven dat Italië voor de geallieerden heeft gecapituleerd en dat Mussolini op last van de koning gevangen genomen is.

Vrijdag 10 september 1943

In Italië schijnt een grote verwarring te heersen. Hitler heeft een korte radiorede gehouden van tien minuten, die natuurlijk ook door de Nederlandse Omroep werd uitgezonden. De Duitsers hebben Rome en Noord-Italië bezet. Zij zeggen de kunstschatten en ook Vaticaanstad te zullen beschermen. De Italiaanse maarschalk Badoglio schaart zich met het Italiaanse leger aan de kant van de geallieerden.

Zaterdag 2 october 1943
Heden een oproepkaart gekregen om gekeurd te worden voor de Nederlandse Arbeidsdienst (een door de Duitsers opgerichte, op semi-militaire leest geschoeide organisatie).

Woensdag 13 october 1943
Er zijn weer evacuées uit de omgeving van Den Haag aangekomen. Deze mensen moeten daar vertrekken omdat in het gebied waar zij wonen, verdedigingswerken door de Duitsers worden aangelegd. Met een aantal schoolleerlingen werden wij aangewezen om deze evacués naar Culemborgse gezinnen te brengen voor tijdelijk onderdak.

Donderdag 21 october 1943
De krant maakt melding van de dood, afgelopen maandag, van de bekende romanschrijver A.M. de Jong (bekendste werk: Merijntje Gijzen).

Maandag 25 october 1943
Vanavond kwamen er twee gewapende burgermannen en een plaatselijke agent van politie binnen en wilden Jack Rohoff spreken. Deze Jack is enige tijd geleden bij mijn vader kappersbediende geweest. Hij kwam uit de buurt van Alkmaar. Waarschijnlijk is hij ergens ondergedoken. Die kerels deden een beetje moeilijk omdat ze dachten dat ik de gezochte was.

Zaterdag 20 november 1943
Hoera, eindelijk een schoenenbon van het distributiekantoor gekregen.

Vrijdag 26 november 1943
Op onze ULO-school is een luchtbeschermingsdienst ingesteld. Ik ben ingedeeld bij de sectie Brandwachtalarm.

Zaterdag 20 december 1943
Verjaardag. Van mijn ouders het boek *Treurspel van Frankrijk* van André Maurois gekregen. Het is een clandestiene uitgave, die juffrouw Boldingh mij aangeboden had. De beroemde Franse schrijver verhaalt in dit boek (*Tragédie en France*) over het verziekte politieke systeem van de jaren vóór deze oorlog en de eerste weken van deze oorlog in Frankrijk.

Vrijdag 21 januari 1944
Via het Rode Kruis is er een korte, voorgedrukte kaart gekomen van onze familie in Elizabethstad in de Belgische Congo (daar wonen twee zusters, een oom en een neef van mijn moeder). Op die kaart stond een aantal regels waarbij de afzender kon aankruisen wat hij mede wilde delen. Hieruit begrepen wij dat het hen allen goed ging.

NEDERLANDSCHE ARBEIDSDIENST

OPROEP VOOR KEURING

In verband met de mij door den Secretaris-Generaal van het Departement van Algemeene Zaken verleende machtiging, gelast ik U op Woensdag 16 AUG. 1944, te 11 uur te verschijnen voor den Keuringsraad te Tiel, grote Burgerlagerweg tot het ondergaan van een geneeskundig onderzoek. U wordt in overweging gegeven zorg te dra... keuringsdag een broodmaaltijd mede te brengen. Voor zo... middelen van vervoer met uitzondering van ver... tot één ge... meente is beperkt, gebrui... laagste tariefklasse — U... vergoed. Bij uitzonderin... woonplaats om een verv... verhinderd bent aan de... hiervan zoo spoedig mo... aan het Hoofd van he...

DIENST
DEPARTEMENT VAN ALGEMEENE ZAKEN

AANMELDINGSBUREAU
Tiel

AAN DEN HEER MERKX A.C.4
MARKT 42
CULEMBORG

No. 1104
NEDERLANDSCHE ARBEIDSDIENST

Model A.B. 42-9

3579 - '43 - K 318

Vrijdag 4 februari 1944
Enorme aantallen vliegtuigen overgekomen, richting Duitsland.

Maandag 21 februari 1944
Nieuwe stamkaart op het Distributiekantoor afgehaald. Deze is nodig om op vertoon hiervan van tijd tot tijd nieuwe distributiebonnen voor levensmiddelen etc. te kunnen krijgen.

Dinsdag 22 februari 1944
Het is rumoerig in de lucht. Men fluistert dat er boven Nijmegen een vuurgevecht is geweest. In de stad moeten honderden doden zijn gevallen Wat er van waar is?

Donderdag 24 februari 1944
Vanmiddag een proef luchtweeralarm. Op school een witte band gekregen van de luchtbeschermingsdienst. Ik hoop dat ik hem nooit behoef te gebruiken. Stel je voor dat we hier ook die bombardementen krijgen zoals van de week in Nijmegen, Arnhem en Enschede.

Zondag 26 februari 1944
Gisterenavond was er op de radio een uitzending van de begrafenis van de talloze doden door het geallieerde bombardement op Nijmegen. Was dat een vergissing van de Engelsen? Tijdens de kerkdienst, vandaag bij ons, preekte pastoor Wilderbeek over het misdadige zwarthandelen.

Woensdag 8 maart 1944
Verschillende malen zijn drommen geallieerde vliegtuigen heel laag overgevlogen. Het gerucht gaat dat de vliegvelden Twello, Waalhaven, Uden en Soesterberg zijn gebombardeerd. Maar ze kunnen ook richting Duitsland gaan. Als variatie op een bekend radioliedje hoor je nu zachtjes zingen:

IN DE MINEMINNE MANESCHIJN
BOMBARDEREN ZIJ BERLIJN
BOMBARDEREN ZIJ BERLIJN
KORT EN KLEIN.

Donderdag 16 maart 1944
Vandaag is op school een aantal mensen van de *Organisation Todt* geweest, een semi-militaire Duitse oorlogsorganisatie, die het gebouw hebben gevorderd. Wij verhuizen nu naar de Nuts Fröbelschool in de Goilberdingerstraat.

Vanavond heeft die *Organisation Todt* zo maar mannen en jongens van de straat opgepikt. Zij kwamen aanrijden met een grote auto. Voor op het spatbord zat een OT'er in uniform. Af en toe sprong hij van de auto af en greep zo maar mensen, die mee moesten. Ook vielen zij huizen binnen. Ook bij ons zijn ze geweest. Maar zij hadden pech. Op dat moment was ik er 'toevallig' net even niet.

Woensdag 5 april 1944
Van twee tot kwart over vier in de rij gestaan om distributiebonnen af te halen.

Woensdag 12 april 1944
Vader heeft ergens turven op de kop weten te tikken en ik mocht ze op een karretje gaan halen. Het waren er driehonderd. Voorlopig weer brandstof.

Zaterdag 22 april 1944
Vandaag vier keer luchtalarm

Donderdag 27 april 1944
Electriciteit wordt gerantsoeneerd. Vader is naar de electriciteitsmaat-

schappij PGEM in Arnhem geweest om extra rantsoen. Maar helaas, we krijgen dat niet. Maar met het huidige rantsoen kunnen we de dameskapsalon niet draaiende houden. Dan maar in overtreding, zei mijn vader. Hier achter in het augustijner klooster zit de *Organisation Todt* en die krijgt volop stroom. Dus een naald in het zwarte meterkastje geboord en onder het ronddraaiende meterschijfje gedaan. Van tijd tot tijd een kleine sleutel aan de buitenkant gehangen. Dan krijg je toch stroom, maar de meter loopt niet. Zo tap je illegaal stroom af. (PS later hier tussen gevoegd: na de oorlog netjes aangegeven en alsnog de afgetapte stroom betaald, plus boete voor een nieuwe meterkast).

Maandag 1 mei 1944
De telefoondienst werkt niet meer.

Donderdag 4 mei 1944
Wegens rantsoenering is tot 10 mei de normale stroomlevering stopgezet. Nou wordt het oppassen jongens met dat aftappen.

Woensdag 31 mei 1944
Vanmiddag hevig vliegtuiggevecht. Afweergeschut en luchtalarm in werking. Later hoorden we dat de trein uit Den Bosch beschoten is. Er schijnen negen doden en zeven gewonden te zijn. Een boerderij is afgebrand. Dachten de Engelsen dat het een soldatentrein was?

Dinsdag 6 juni 1944
Vandaag stond het volgende bericht in de krant:

Uit Berlijn wordt gemeld:
De sedert lang verwachte invasie der Britten en Amerikanen is in de eerste morgenuren van den 6en Juni door het neerlaten van luchtlandingstroepen in het gebied van de uitmonding der Seine begonnen.
De haven van Le Havre werd spoedig daarna hevig gebombardeerd. Vlootstrijdkrachten der Duitsche marine leverden voor de kust strijd met vijandelijke landingsschepen.
Tegelijk met de in het gebied van de uitmonding der seine in de eerste morgenuren van den 6en juni door het neerlaten van luchtlandingstroepen begonnen invasie der anglo amerikanen vielen sterke formaties bommenwerpers de gebieden van calais en duinkerken aan. De duitsche luchtverdediging ging onmiddellijk tot den afweer over.

Maandag 12 juni 1944
Vanavond was er een propagandaspreker van de NSB op de Markt, die aanspoorde om lid van de NSB te worden.

Zondag 9 juli 1944
Vanavond hebben Duitse soldaten diverse café's gecontroleerd en mensen meegenomen.

Donderdag 20 juli 1944
Heden is er een aanslag op Adolf Hitler gepleegd. Verschillende officieren gewond. Hitler heeft alleen maar brand- en schaafwonden.

Zaterdag 22 juli 1944
Vanavond waren Koos ten Berge en Henk van Uden bij mij thuis. Toen ik ze later een eindje wegbracht, werden we door twee politiemensen in burger aangehouden. Henk moest een *Ausweis* tonen, maar die had hij niet. Hij moest mee naar het politiebureau.

Maandag 24 juli 1944
Met hulp van een internaat waar Henk vroeger voor priester had gestudeerd, is er een *Ausweis* gekomen en werd hij vrij gelaten.

Donderdag 24 augustus 1944
Er gaan geruchten dat Parijs door de Maquis (ondergronds leger) is ingenomen. Ook zegt men dat Roemenië voor de Russen heeft gecapituleerd. Vandaag is de electriciteit ook weer eens een keertje afgesloten.

Zaterdag 26 augustus 1944
Vanmiddag kwam een rechercheur van politie informeren waarom ik niet naar de keuring van de Nederlandse Arbeidsdienst ben gegaan (zie 2 october 1943). Netjes beloofd dat ik bij een volgende oproep mij zou melden. Als die komt, zien we wel weer. Maar ook dan moet ik een reden hebben om daar onderuit te komen. Vanavond gedreun van geallieerde vliegtuigen.

Maandag 28 augustus 1944
Drie keer luchtalarm. Treinen bij Geldermalsen vanuit de lucht beschoten Verschillende doden. De brug van Zaltbommel is ook geraakt.

Zondag 3 september 1944
Diverse keren luchtalarm. We waren nog met de Spiritclub zoals iedere zondagmiddag in de Goilberdingerstraat bijeen, toen om vijf uur ook weer luchtalarm werd gegeven. Dit duurde vrij lang, zodat we pas laat in de avond naar huis konden. Veel vliegtuigen vlogen de hele middag richting oosten. Er moet nu toch echt iets aan de hand zijn. De geruchtenstroom gaat maar door. Maar ook de radio en de krant kunnen er niet meer onder uit en melden dat 'om tactische redenen' het front door het Duitse leger wordt teruggenomen. Door de regels heen kun je dan

De gebombardeerde meubelfabriek Gelderland bij het station.

lezen en begrijpen dat de geallieerden steeds verder naar onze en de Duitse grens oprukken.

Maandag 4 september 1944

Is Nederland door de geallieerden bereikt? Volgens geruchten moeten de Amerikanen Maastricht hebben bezet, terwijl in de buurt van Tilburg wordt gevochten.

Om half een met de trein naar Utrecht. Tenslotte begint vandaag het nieuwe schooljaar en moet ik boeken gaan halen, inschrijven, gegevens halen enz. Het was een zenuwentoestand daar. Duitse gecamoufleerde wagens reden af en aan, maar je zag dat ze op het punt stonden van vertrekken. Toen ik weer in Culemborg kwam, was daar ook de *Organisation Todt*, die hier al enige tijd gehuisvest is, aan het inpakken. Ze vorderden nog gauw fietsen en auto's. Openlijk werd bij het klooster in de Ridderstraat administratie verbrand. Volgens de *Utrechtse Courant* van vandaag heeft Finland de betrekkingen met Duitsland verbroken. In Slowakije zijn troebelen.

Dinsdag 5 september 1944

RUMOERIGE DAG! Daar de toestand vanmorgen uiterst kritiek leek, ben ik niet naar Utrecht naar school gegaan. De hele dag was het een komen en gaan van Duitse auto's, vrachtwagens, afweergeschut en soldaten.

De *Organisation Todt* is grotendeels vertrokken. Nu zit de Wehrmacht in het augustijner klooster. Vanmiddag drie keer luchtalarm. Hevig afweergeschut. De Rijkscommissaris Seyss-Inquart en de *Oberbefehlshaber* Christiansen hebben de noodtoestand afgekondigd. Niet meer dan vijf personen bij elkaar. De geruchten zeggen dat de Engelsen via Breda naar Rotterdam oprukken.

Woensdag 6 september 1944
Dezelfde zenuwachtige toestand bij de Duitsers als gisteren. Vliegtuigen blijven boven de spoorbaan cirkelen. Veel afweergeschut. Geruchten zeggen nog steeds dat de geallieerden in Nederland zijn. Anderen spreken dit weer tegen.

Donderdag 7 september 1944
Volgens de Berichtendienst van de Nederlandse Omroep hebben de geallieerden Nederland niet bereikt. Integendeel, de Duitse Wehrmacht heeft ze teruggeslagen. Dus, zegt de NSB-commentator van de radio Max Blokzijl, hebben wij niets te vrezen. Maar wat betekent dan dat zenuwachtige gedoe bij de Duitsers? Waarom moeten we om acht uur 's avonds binnen zijn En waarom nu met niet meer dan drie personen bij elkaar staan?

Zaterdag 9 september 1944
De verjaardag van mijn vader werd vannacht van twee tot zes uur ingeluid met hevig vliegtuiggedreun en afweergeschut. In de buurt van de Dahliastraat moeten twee bommen zijn neergekomen. Alle dagen veel luchtalarm.

Maandag 11 september 1944
Vandaag, gisteren en eergisteren herhaaldelijk luchtalarm.

Dinsdag 12 september 1944
Dus toch! Nederland is door de geallieerde troepen bereikt. Vanmorgen heeft de radio Nederlandse Omroep het toe moeten geven. De geallieerde legers zijn in de buurt van Eindhoven. Drie keer luchtalarm.

Vrijdag 15 september 1944
Ook Maastricht is in geallieerde handen. De Duitsers en in hun kielzog de NSB- radio kunnen er niet meer omheen. De Duitsers noemen hun terugtrekken: tactische redenen. Geklets in de ruimte. Ze krijgen het voor hun kiezen.

Zondag 17 september 1944
Om kwart voor elf luchtalarm. Telkens vlogen groepen van zes vlieg-

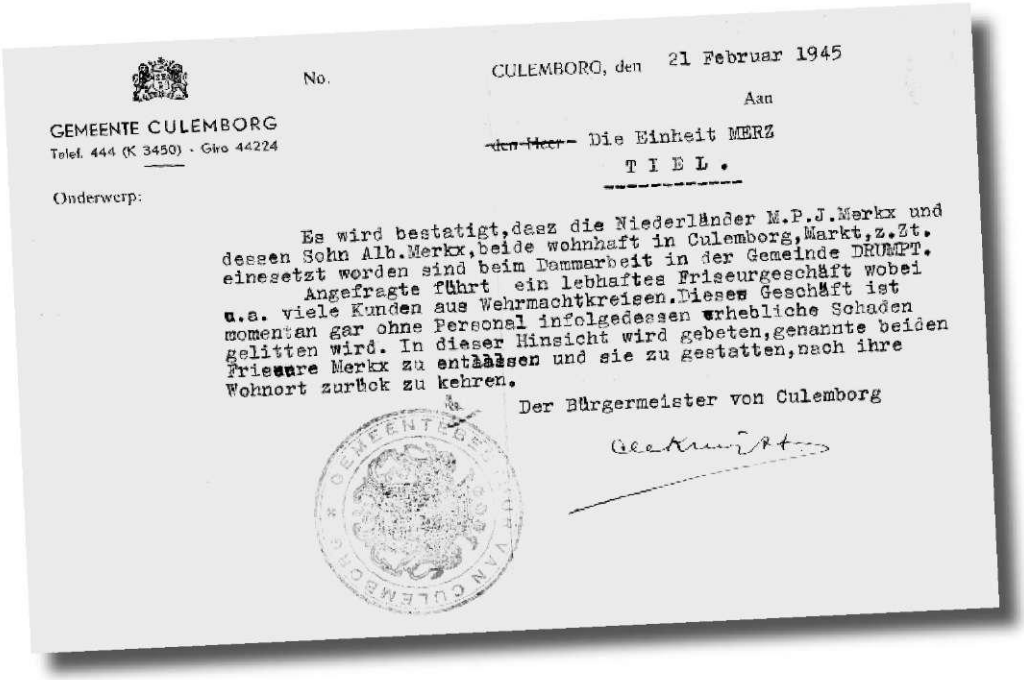

GEMEENTE CULEMBORG
Telef. 444 (K 3450) - Giro 44224

No.

CULEMBORG, den 21 Februar 1945

Aan

~~den Heer~~ Die Einheit MERZ
T I E L .

Onderwerp:

Es wird bestatigt,dasz die Niederländer M.P.J.Merkx und dessen Sohn Alb.Merkx,beide wohnhaft in Culemborg,Markt,z.Zt. einesetzt worden sind beim Dammarbeit in der Gemeinde DRUMPT.
Angefragte führt ein lebhaftes Friseurgeschäft wobei u.a. viele Kunden aus Wehrmachtkreisen.Dieses Geschäft ist momentan gar ohne Personal infolgedessen erhebliche Schaden gelitten wird. In dieser Hinsicht wird gebeten,genannte beiden Friseure Merkx zu entlassen und sie zu gestatten,nach ihre Wohnort zurück zu kehren.

Der Bürgermeister von Culemborg

tuigen over. Zwaar afweergeschut in de verte. Na een half uur was het voorbij, maar om goed een uur namiddag begon het opnieuw. Nu afweer van dichtbij. Telkens vlogen we onder het eten, boven in de kamer, naar beneden in de tussengang om daar een beetje te schuilen. Op het laatst heb ik mijn bord maar mee naar beneden genomen. Het was al koud geworden. Om vier uur was het even pauze, maar daarna begon het weer en duurde tot ver in de avond. Om tien uur meldde de radio dat parachutisten bij Tilburg, Eindhoven en Nijmegen waren neergelaten. Volgens deze radioberichten willen de Engelsen en Amerikanen naar de Moerdijk.

Maandag 18 september 1944

Vanaf twaalf uur geen electriciteit meer. Het luchtalarm wordt nu met klokgelui aangegeven. Kunnen die klokkenluiers wel in de toren blijven zitten, zo dikwijls moeten ze luiden. Drommem vliegtuigen komen overvliegen. Sommigen zeggen dat er parachutisten geland zijn. Om kwart voor drie kwamen sommige vliegtuigen heel laag overvliegen. Het afweergeschut in de buurt dreunde. Wat een trommelvuur. Ik zag een vliegtuig op zijn kant in de lucht, het vloog laag over de afweer en toen het voorbij vloog, knetterde het op twee plaatsen vanuit de staart. Een ster in een witte cirkel waren duidelijk op de romp te zien. Telkens herhaalden zij hun aanvallen.

Enige tijd later zag ik een aantal Duitse soldaten vermoeid over de Markt sjokken. Terwijl ik dit opschrijf, het is zowat kwart voor acht,

wordt er met paard en wagens, bussen, koffers en dergelijke voorbijgetrokken. Er is een aanval geweest in de buurt van Buurmalsen. Al eerder was er een vrachtwagen met een Rood Kruis erop over de markt gekomen. Een tiental Duitse soldaten met bebloed verband op diverse plaatsen zat erop. Later hoorde ik dat ze over de Lekpont richting Utrecht reden. De hele avond werd met klokgelui luchtalarm gegeven.

Geruchten spreken van optrekkende Engelse en Amerikaanse troepen via Uden, Grave, Mook richting Nijmegen, Arnhem en Kleef. Duitsers blijven maar zenuwachtig heen en weer rijden. Zouden ze hun kop verloren hebben?

Woensdag 20 september 1944

Geallieerden gezien. Eerst vanmorgen geprobeerd hier en daar wat extra etenswaren te bemachtigen, buiten de distributie om. Maar dat lukte niet. Tegen twaalf uur luchtalarm. Maar evenals bij het wegtrekken van Duitse wagens eerder, is dat luchtalarm niet altijd voor naderende vliegtuigen. De Duitsers willen ons dan van de straat hebben, zodat ze bewegingsvrijheid bij hun handelen hebben. Zo ook vandaag. Ik zat boven voor het raam te lezen. Rumoer op straat. Er kwamen twee groepen van ongeveer honderd geallieerde soldaten voorbij, bewaakt door Duitsers. Ze waren krijgsgevangen gemaakt. Sommige maakten het V-teken als ze je voor de ramen zagen. Nog steeds geen electriciteit.

Vrijdag 22 september 1944

Vanmiddag is het Distributiekantoor in de Slotstraat overvallen. Er zijn veel distributiebonnen meegenomen. De kassier werd in de kluis opgesloten.

Donderdag 28 september 1944

Vanmorgen zijn door vliegtuigen aanvallen gedaan op de spoorbaan. Een Duitse militaire goederentrein werd geraakt en lag in puin. Rond twee uur begon er een soort luchtslag. Ik ga bij dat luchtalarm, dat soms ook voor niets is, niet iedere keer meer naar beneden. Daar is het ook niet veilig als die vliegtuigen beginnen te schieten. Vliegtuigen doken neer en deden aanvallen op het afweergeschut, stegen weer op, draaiden en doken opnieuw. Ik ben toen maar van het raam weg en achter in de kamer gaan zitten. Maar toch kon ik flarden van de vliegtuigacties zien. Kijkend in de richting van het station zag ik granaten, of waren het bommen, uit die vliegtuigen vallen. Toen alles voorbij was, ben ik met mijn over-buurvriend Piet Veen naar het station gegaan. We deden onze witte banden, die wij nog van de school-luchtbeschermingsdienst hadden, om en konden zo vrij over straat. Het station en de naast gelegen meubelfabriek Gelderland waren zwaar beschadigd. Wij hebben daar nog meegeholpen om administratie weg te halen en naar elders te

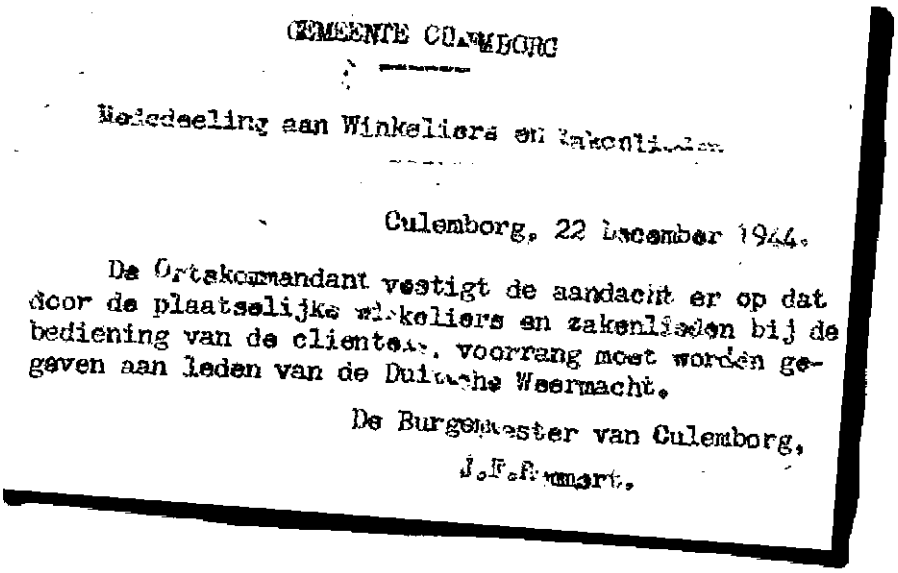

GEMEENTE CULEMBORG

Mededeeling aan Winkeliers en Zakenlieden.

Culemborg, 22 December 1944.

De Ortskommandant vestigt de aandacht er op dat door de plaatselijke winkeliers en zakenlieden bij de bediening van de clientele, voorrang moet worden gegeven aan leden van de Duitsche Weermacht.

De Burgemeester van Culemborg,

J.F.Hammart.

brengen. Twee bommen waren nog niet ontploft. Dat hebben Duitsers later gedaan. Het oude gedeelte van de meubelfabriek is volledig uitgebrand. De fietsenstalling van het station is al een kaartenhuis in elkaar gezakt. De gevel van het station is met gaten doorzeefd. Ruiten kapot, rails verbogen, bovenleidingen verward. Het stationsplein lijkt wel een omgeploegde akker.

Vrijdag 29 september 1944

Vandaag niet naar buiten geweest. De Duitsers zijn weer op het razziapad. Om vijf uur deed de radio het plotseling weer. Bij de nieuwsberichten werd gezegd dat Den Bosch onder geallieerd vuur lag. Volgens de BNO wordt de stad door tien Duitse soldaten heldhaftig verdedigd.

Het augustijner klooster in de Ridderstraat is ingericht als *Kriegslazaret*. De oorlog komt steeds dichterbij.

Zaterdag 30 september 1944

De oorlog rukt op. De door de Duitsers gecensureerde kranten kunnen het ook niet meer ontkennen.

September 1944

Wat een maand. Het oorlogsgeweld is nu ook Nederland binnengedrongen. Behalve de gevechten die in Zuid-Limburg, Brabant en bij Nijmegen en Arnhem zijn geleverd, was het luchtruim boven Culemborg ook slagveld. De spoorwegmensen hebben gestaakt. Er rijden dus geen treinen meer. Alleen Duitse militaire treinen. En die worden iedere keer

vanuit de lucht beschoten. Regelmatig viel de electriciteit uit. Zo ook de radio. Nu is die wel onder Duitse censuur gesteld, maar tussen de regels door kun je wel horen wat er aan de hand was. En later in de maand konden zelfs de Duitsers niet meer om de waarheid heen. Ze kregen flink op hun donder, Ook de gaslevering hield op. We hadden maar weinig melk en groente. 's Avonds was het bij een kaarsje zitten en vroeg naar bed.

Maandag 4 october 1944
Net als veel stadgenoten, zijn vader en ik vanmorgen naar de overkant van de Lek geweest om te proberen bij de boeren wat melk te kopen. Maar waar er zoveel mensen waren, lukte het ons maar om één litertje te krijgen.

Zaterdag 7 october 1944
Enorm veel zware vliegtuigen zijn in dichte drommen overgevlogen richting Duitsland. Via een bevriende relatie hebben we een grote bus met carbid gekregen. In een blikken bus werd een lont gemonteerd. Deze carbidlamp geeft behoorlijk licht. In ieder geval veel beter dan die kaarsstompjes.

Dinsdag 17 october 1944
De krant kan de opmars van de geallieerden niet meer verbloemen. Wat lazen we vandaag?
- Hongarije vraagt Moskou om een wapenstilstand.
- Generaal-veldmaarschalk Rommel dood.
- Athene door het Duitse leger ontruimd.
- Aken kapotgeschoten.
- Walcheren onder water gezet.
- De Engelse troepen ontmoeten voor iedere meter terreinwinst hevig tegenstand van het Duitse leger.

Zaterdag 21 october 1944
Rond 12 uur weer een hevige luchtslag boven de spoorbaan. Toen ik even nieuwsgierig naar buiten keek – ik begin hem af en toe wel te knijpen, maar het is zo'n intrigerend gezicht – zag ik twee bommen naast elkaar uit een vliegtuig vallen en even daarna een blauwrode rookkolom. Ze blijven die spoorbaan maar bestoken om Duitse troepenverplaatsingen te stagneren.

Maandag 23 october 1944
De Duitsers hebben vandaag fietsen gevorderd. Dat oude, niet meer gebruikte kreng van mij heb ik ook weggebracht. Op het ontvangstbewijs – ja zo punctueel zijn die Übermenschen nou ook weer – stond: Eén

heerenrijwiel zonder banden en zonder zadel. Zal zo lekker fietsen zijn, Herrenvolk!

Maar ze kleden ons nog verder uit. Ze hebben in dat roemruchte Derde Rijk zelf schijnbaar niets meer. Komende woensdag moet ieder gezin een deken, een stel ondergoed en een paar handschoenen inleveren.

Dinsdag 24 october 1944

Burgemeester Keestra die ondergedoken was, is weer 'boven water', maar kreeg gelijk zijn congé. De burgemeester van Geldermalsen, de NSB'er Remmert is nu ook bij ons de baas. In Den Bosch wordt, naar men zegt, hevig gevochten.

Zaterdag 28 october 1944

Weer wat nieuws. De Duitsers zijn doodsbang voor sabotage aan de spoorbaan. Daarom moeten alle volwassen, mannelijke ingezetenen van Culemborg van tijd tot tijd wachtlopen langs de rails. Ik had nachtdienst van twaalf tot zes uur. Het motregende. Ieder tweetal kreeg een traject tussen vier electriciteitspalen aangewezen. Maar of dat helpt? Om half-acht werd er alweer een goederentrein door vliegtuigen beschoten.

Maandag 30 october 1944

Vanmiddag is er een bijeenkomst geweest in de Christelijke Fröbelschool in de Ridderstraat. Hierbij waren alle leerlingen uitgenodigd die normaal buiten Culemborg een onderwijsinstelling bezoeken, maar door die spoorwegstaking niet naar school kunnen. Het waren leerlingen van MULO, HBS, technische middelbare scholen, internaten, seminaria etc. Er zou een rooster opgemaakt worden en iedere leerling kon die lessen volgen die het beste bij zijn oorspronkelijke school paste. Er werden mensen gevraagd die een bepaalde vakkennis hadden om ons te onderwijzen.

Maandag 6 november 1944

Samen met broer Kees in Beusichem drie kisten met appels 'georganiseerd'. Zo noemen we dat. Buiten de wettelijke voorschriften om aan eten komen. Vanavond weer veel rumoer van vliegtuigen.

Vrijdag 10 november 1944

Ondanks die bewaking van de spoorbaan is er vannacht een stuk rails vernield. Veertien mensen die wachtdienst hadden, zijn vastgezet. Vanmorgen heeft de *Feldgendarmerie* ook bij ons huiszoeking gedaan. Na tien minuten vertrokken ze weer. Ze hebben mij niet gevonden. Geen wonder, ik had ze zien aankomen en ben achterom bij de buren gaan schuilen.

Duitse militairen dwingen Culemborgse burgers tot het aanleggen van loopgraven. De exacte locatie is onbekend.

Zaterdag 11 november 1944
Als represaille voor de aanslag op de spoorbaan hebben de Duitsers drie huizen langs die spoorbaan, ter hoogte waar de sabotage is gepleegd, in brand gestoken.

Maandag 13 november 1944
Vandaag was de eerste schooldag van de noodschool. In de Christelijke Fröbelschool bleek dat die te klein was voor alle 'uitstedige' leerlingen. Hals over kop werd het meisjespensionaat Mariakroon om hulp gevraagd en ja hoor, we mochten naar de nonnen. Die meisjes waren er toch niet. In optocht ging het naar Mariakroon. Na het lesrooster bekeken te hebben, ga ik sommige lessen in de vierde klas en sommige in

de vijfde klas volgen. Zeker Aardrijkskunde, Geschiedenis en Taal/Letterkunde.

Dinsdag 14 november 1944
Vanavond van zes tot twaalf met Vader op de spoorbaan wachtgelopen. Er stond een vinnige, koude wind. Moeder had wat dikke pannekoeken gebakken van gekregen meel. Daarbij wat koude theesurrogaat.

Zondag 26 november 1944
Gisteren en vandaag hebben vader en ik weer wachtgelopen langs de spoorbaan. Die Duitsers zijn doodsbang voor sabotage.

Dinsdag 5 december 1944. Sinterklaas.
Vroeger altijd volle etalages met cadeaux, gezellige feestverlichting. Nu, dit jaar lege etalages of opgevuld met oud, leeg reclamemateriaal. Geen licht, weinig eten en om zes uur verplicht binnen blijven.

25 december, Kerstmis 1944
Nadat we al dagenlang droog brood met appelmoes eten, heeft Ma vandaag met veel kunst en vliegwerk een 'voortreffelijk en fantastisch kerstdiner' in elkaar gedraaid. We hebben dat wel in de keuken bij een carbidlampje gevierd. We moesten, ook alweer in de keuken, stukken boomstronk kapot zagen om wat warmte te maken, maar uiteindelijk was het dan zover: bruine bonensoep, een stukje (gekregen) konijn, wat aardappels, andijvie en perencompote.

Het wordt steeds kouder. Het vriest behoorlijk, dat kan er nog net bij met al die armoe.

Vrijdag 29 december 1944
Het heeft al enige dagen streng gevroren. Het Beusichemse Veld, achter de Weidsteeg, stond helemaal blank en is nu stijf bevroren. Ondanks de rare toestand wordt er toch door veel mensen geschaatst, je kunt helemaal tot Beusichem schaatsen.

Vandaag kreeg ik van een kennisje van de Spiritclub een paar schaatsen te leen, want zelf heb ik die niet meer. Met een aantal clubleden aan de zwier geweest. Zodoende waren wij wat laat en liepen een paar minuten na zes uur (spertijd) nog op straat naar huis. De politie (ja, de Culemborgse, niet de Duitse!) hield ons aan. Van zes tot acht uur werden we op het politiebureau vastgehouden voor straf. En als boete moesten we ieder ook nog drie gulden boete betalen.

Zondag 31 december 1944, Oudjaar.
Om tien uur vanmorgen is er een hevige luchtaanval op de spoorbrug geweest. Deze is dan ook flink beschadigd. De laatste dagen komen er ook

v-1 bommen over. Dat zijn een soort kleine, onbemande vliegtuigjes. Ze zijn bedoeld om Londen te bombarderen. Je hoort ze overkomen. Maar ook v-2 bommen. Die zijn veel gevaarlijker. Als de motor stopt, valt zo'n ding loodrecht naar beneden. Je kunt daar niets tegen beginnen. De Duitsers noemen ze 'Vergeldingswapens' als antwoord op de geallieerde bombardementen op Duitse steden.

Woensdag 10 januari 1945

Alle mannen van 15 tot 50 jaar moeten zich gereed houden om op de eerste oproep zich te melden voor de Duitse *Arbeitseinsatz*. Op de noodschool Jan van Riebeeck hebben we vandaag in de 5e klas bij letterkunde de Gijsbrecht van Amstel behandeld. Een aantal leerlingen sprak bij toerbeurt de rollen. Gijsbrecht is een stuk van Vondel en gaat deels over Amsterdam in de vroege middeleeuwen. Vroeger werd dit traditioneel op Nieuwjaardag in de Amsterdamse Schouwburg opgevoerd. Dat stuk werd dan folkloristisch gevolgd door de Bruiloft van Kloris en Roosje. De hoofdpersonen waren Thomasvaer en Pieternel. Mijn goede vriend Stefan Grimberg speelde voor Gijsbrecht en Letty Hiemstra voor Badeloch. We hebben er veel plezier om gehad.

Zaterdag 13 januari 1945

Alhoewel het vandaag vrij rustig was, wil ik toch even vast leggen hoe de toestand bij ons thuis is. Dat we geen electriciteit meer hebben en vanaf zes uur binnen moeten blijven, is reeds bekend. Dat brandstof zich beperkt tot het hier en daar wat krijgen en organiseren van wat hout, weten we ook al. Vanavond hebben mijn vader en ik geprobeerd om met een geleende trekzaag een stronkige pereboomwortel aan stukken te zagen. Door de warrige structuur ging dat miserabel.

Vanmorgen ben ik met een geleende kruiwagen naar de Lange Dreef gegaan om in de dooiende sneeuw drie takkenbossen te organiseren. We hebben momenteel nog voor twee dagen aardappelen. De boer van wie we ieder jaar onze aardappelvoorraad betrekken, houdt nu zijn kuil dicht. Brood is zeer klein van omvang en bevat, naar het lijkt, veel strovezels. Via distributie krijgen we één liter taptemelk per week.

Suiker is zo in de zwarte handel terechtgekomen dat gisteren drie winkels voor straf tijdelijk zijn gesloten. Wij hebben gelukkig nog water, omdat we in het gebied van het *Ortslazaret* (augustijner klooster) liggen. Dat mag officieel niet. De hoofdkraan en de tapkraan moeten dicht blijven. Daarom moeten wij evenals andere mensen met emmers en teilen naar een brandkraan van de Brandweer. Die van ons is voor het Stadhuis. Als je zo'n teil op de kruiwagen zet en je gaat naar huis, klotst een kwart van het water over de straat. Aangezien ik behalve de lessen op de noodschool en wat helpen thuis niets beters te doen heb, mag ik al dat soort klussen doen. Ondanks dat wij dus stiekem water tappen,

ga ik voor de vorm toch af en toe naar de brandpomp. Je weet maar nooit, je verraders slapen niet. Gelukkig hebben we nog voldoende carbid. Zo kunnen wij tot negen uur opblijven, terwijl andere mensen al om zeven uur van de kou en geen licht naar bed gaan. Sommige mensen hebben olie en doen die in een bakje met een pitje. Veel licht heb je er niet van.

Dinsdag 16 januari 1945

Vannacht moest ik van vier tot acht weer wachtlopen op de spoorbaan. Vader moest met dhr. Dick van Gelder (van de City bioscoop) en ik met dhr. J. van Beek (de apotheker). We worden brutaal. We hebben ons netjes gemeld, zijn weer naar huis gegaan en hebben ons later afgemeld. Vanmiddag aten we geen aardappels met wortels, maar wortels met aardappels. Kees had grote mensen nagedaan en enige tijd geleden wat piepers in een groentekist onder de grond gestopt en op het platdak boven de keuken gezet. Ze waren nu bevroren. Van een kennis kregen we nog een tas met aardappels.

We huizen nu niet meer in de keuken, maar in de dameskapsalon. Het fornuis is daarheen gesleept. Zo sparen we brandstof. De damesklanten moeten het maar voor lief nemen. Om halfzes wordt de carbidlamp aangestoken. We eten dan een paar sneetjes strobrood. In plaats van boter nemen we een sausje van boerenkoolnat, overgebleven van de middag. Andere dagen ook wel nat, getrokken van vlees, als we dat die dag gehad hebben. Daarna gaan we aan het werk. Er ligt een knoest hout op de grond waar we met moeite stukken hout afslaan. Voldoende spaanders om de volgende dag weer wat brandstof te hebben. Dan als beloning een kopje kofficsurrogaat zonder melk en suiker. Een rauwe wortel als toetje en dan om negen uur steevast naar bed.

Zondag 21 januari 1945

Vader heeft een boom gekocht. Maar hij staat nog netjes in de grond in de omgeving van fort Spoel. Afgelopen donderdag stond er een flinke wind. Met een ervaren bomenrooier (Vroege), die ingehuurd was, ben ik naar de boom gegaan. Ondanks het slechte weer is de boom gerooid. We hebben er een aantal dikke takken afgezaagd en die mee naar huis genomen. Doornat was ik en de boom was nog steeds ginds. Vrijdag heeft vader de zaak gesloten en zijn we met z'n tweeën met een grote handkar op weg gegaan. Het stormde behoorlijk. Om de paar honderd meter moesten we rusten. Door de zware modder konden we alleen maar een aantal toppen afzagen en zijn daarmee thuis gekomen. Maar nog steeds zonder boom. Zaterdag hebben we bruine- en princessebonen gegeten. De aardappels waren op. Komende week ga ik naar de boeren om voedsel te schooien.

Geallieerde 'vliegende forten' met voedselpakketten boven de binnenstad van Culemborg.

Dinsdag 23 januari 1945

In de voedseltoestand thuis is iets verbetering gekomen. Het is me gelukt om ingeschreven te worden bij de Gaarkeuken. Zodoende krijgen we iedere dag een beetje soep of stamppot. Gisterenmiddag heeft vader de zaak weer gesloten en zijn we samen met een kennis naar de boom gegaan. Het heeft gesneeuwd. We hebben een ladder te pakken gekregen die we als slee gebruiken. Ter plaatse hebben we de boom in moten gezaagd. Na twee keer heen en weer lopen was de boom thuis. Twee kennissen hebben ons wat aardappels gebracht (je mag niet vragen hoe die er aan gekomen zijn) en zodoende hebben we weer eens 'normaal' gegeten. Van het front horen we dat de Russen ook steeds verder oprukken.

Donderdag 1 februari 1945

Hitler heeft ter gelegenheid van de twaalfde verjaardag van zijn machtsovername weer eens een rede gehouden. Maar die was zeer pessimistisch.

De komende dagen krijgen we ook al geen koffiesurrogaat meer en het broodrantsoen wordt verlaagd tot 1000 gram. Vader heeft ook nog een kar vol met beuken planken op de kop getikt. Aan brandstof hebben we de eerste weken dus geen gebrek. Het hout van de boom is echter nat en het duurt een tijdje voor het door zijn eigen vuur wat droger is en normaal hitte af kan geven. Gelukkig is de dooi gekomen.

Zondag 11 februari 1945
De sneeuw en vorst zijn verdwenen. De kou is niet zo erg meer en als de zon schijnt, kunnen we de kachel enkele uren uit laten. We hopen dat de winter nu echt voorbij is. Want in de grote steden moet de kou en honger verschrikkelijk zijn.

Vandaag zijn driehonderd mannen bij een razzia opgepikt om aan de Waaldijk bij Tiel te gaan werken.

Dinsdag 13 februari 1945
Vastenavond. In zuidelijke streken en landen zou het carnaval moeten zijn. Wie houdt wie dan voor de gek? Moeder heeft kans gezien om een paar appelpannekoeken te bakken. Ook vandaag zijn er weer jongens en mannen van de straat gehaald om bij Tiel te gaan werken.

Donderdag 13 februari 1945
Vanmorgen vroeg werden vader en ik opgeroepen om ons om acht uur te melden bij de kistenfabriek Imprimatur. Met mondvoorraad voor één dag en een schop. We hebben de boel eerst eens aangekeken. Om tien uur heeft vader geprobeerd om op de gemeentesecretarie een vrijstelling te krijgen. Maar daar hebben ze hem direct maar vastgehouden en naar de Imprimatur gebracht. Een dame kwam vertellen dat vader om een jas en wat eten had gevraagd. Moeder heeft hem dat gebracht. Toen ben ik ook maar gegaan om vader gezelschap te houden. Honderden mannen waren er reeds. Om twee uur kwam NSB-burgemeester Remmert vertellen dat we ook naar de Waaldijk bij Tiel moesten. Al wie probeert te ontsnappen, zou zonder pardon worden doodgeschoten. In rijen van drie marcheerden we onder begeleiding van Duitse soldaten af. Om halfzeven waren we in Drumpt bij Tiel. Hier 'verwelkomde' ons een tolk namens Hauptman Merz van de *Deutsche Wehrmacht*. In groepjes werden wij in leegstaande huizen ondergebracht. Meest eengezinswoningen waarvan de eigenaren geëvacueerd waren, deels door gevechtshandelingen beschadigd.

Vrijdag 16 februari 1945
Een slechte nacht op stoelen, banken en deels op de grond. Veel overvliegende V-1 's. Verderop waren Engelse en Duitse troepen elkaar over de Waal heen en weer aan het beschieten. Ik zeg Duitsers, maar het blijken Nederlandse SS'ers te zijn.

Overdag een eind verderop richting Echteld, werden we ingezet om grond van de dijk te verzetten. De bedoeling is dat een gedeelte van de Waaldijk wordt afgegraven en bovenop het andere gedeelte wordt aangebracht. En dan denken ze zeker dat bij een dijkdoorbraak zo'n smal dijkje het water in toom kan houden.

Zondag 18 februari 1945
De oorlog kent geen zondag. Dus gewoon doorwerken. Vader had de mazzel dat hij tot 'kameroudste' werd bevorderd. Hij moest de boel in orde houden in onze villa en tevens voor de avondmaaltijden zorgen. Niet koken, maar de administratie daarvan.

Woensdag 21 februari 1945
Ben vandaag op ziekenrapport gegaan. Met een stel anderen 's avonds terug naar Culemborg gestuurd. Ik vond het voor vader wel vervelend. Die vond het niet zo erg omdat hij niet aan de dijk hoefde te werken. En daar het Rode Kruis voor wat beter voedsel had gezorgd, had zijn kamerwacht-functie wat meer zin.

Zaterdag 24 februari 1945
Moeder is met nog enkele dames op een geleende fiets naar Drumpt gereden om vader te bezoeken en wat extra eten mee te nemen. Zij had intussen via kennissen bereikt dat de burgemeester een schriftelijk verzoek aan de Duitse instantie had gericht om vader en mij vrij te laten. Het blijkt dat sinds de laatste week burgemeester Remmert weer van het toneel verdwenen is. Hij is opgevolgd door burgemeester De Kruijff, een Nederlandse ss-militair.

Zondag 25 februari 1945
Vanavond om negen uur kwam vader plotseling thuis. Ze hebben alle mannen die niet meer inzetbaar waren, naar huis gestuurd.

Maandag 26 februari 1945
Ze houden ons wel bezig. Amper uit Drumpt en Tiel terug, werd omgeroepen dat alle weerbare mannen zich moesten melden om te helpen bij het opwerpen van stellingblokkades rondom de stad. Ik hou me zelf maar voor niet weerbaar, omdat ik in Drumpt ben afgekeurd. Als ik naar buiten ga, loop ik met een stok, om de boel aan te dikken.

Zondag 18 maart 1945
Vanmorgen is in de kerken een zogenaamde herderlijke brief voorgelezen. Deze was afkomstig van de rooms-katholieke bisschoppen en de Nederlands-Hervormde Synode. De inhoud behandelde de beroerde tijdsomstandigheden. Alhoewel in de brief stond dat men de Duitse bezetter verantwoordelijk hield voor de slechte leefomstandigheden, werd ook een beroep op de mensen zelf gedaan om te helpen waar mogelijk. Zeker werd verwacht van mensen die over voedsel konden beschikken, dit deels af te staan voor zieke kinderen.

Zaterdag 24 maart 1945
De oorlog wordt voor de Duitsers bedreigend. Men fluistert dat de bevelhebber in het westen, maarschalk Von Rundstedt, is afgezet en vervangen door veldmaarschalk Kesselring, die hiervoor uit Italië is teruggeroepen. Parachutisten worden gedropt tussen Wezel en Bremen (zegt men). Wat wel definitief is: de geallieerden zijn bij Remagen, Wezel en Oppenheim over de Rijn gekomen.

Dinsdag 27 maart 1945
Gemeld wordt dat de geallieerden al twaalf bruggehoofden over de Rijn hebben. Verder zouden de plaatsen Winterswijk, Ulft, Terborg en Gendringen voor de Duitsers verloren zijn.

Dinsdag 3 april 1945
Munster, maar ook het gebied rond Neurenberg zijn in geallieerde handen. Voor Nederland hoorden we ook Aalten, Hengelo, Enschede en Coevorden noemen als plaatsen die door de Duitsers zijn prijsgegeven.

Vrijdag 6 april 1945
Het zit weer niet goed. De Duitsers worden erg zenuwachtig. De plaatselijke omroeper Manus van Empel roept ons iedere keer naar de hoeken van de straat om namens de 'overheid' mededelingen te doen. Vandaag was hij er weer met zijn 'koekepan'. Samenscholingen van meer dan twee personen zijn verboden. Om zes uur 's avonds moet iedereen binnen zijn. Spertijd noemen ze dat.

Donderdag 12 april 1945
Met vader de boer op geweest om aardappelen te bemachtigen. Maar die boeren geven niet thuis. In de weilanden rond de stad worden prikkeldraadversperringen aangebracht en tankvallen gegraven. Denken ze werkelijk dat de geallieerden, die al zover opgedrongen zijn in Europa, zich door wat prikkeldraad laten tegenhouden? Wie is er nou naïef, het Herrenvolk of wij?

Vrijdag 13 april 1945
Op de noodschool circuleerde het bericht dat president Roosevelt van Amerika door een beroerte is getroffen en overleden is. Een voor ons onbekende politicus, de democraat Truman, is zijn opvolger.

Maandag 16 april 1945
Geruchten: gevechten in Groningen en Leeuwarden. Dokkum bevrijd. In Utrecht mag men nog maar twee uur per dag buitenshuis zijn. Straf omdat het personeel van Waterstaat is ondergedoken. Is de inundatie bij Gouda begonnen?

Canadese bevrijders rijden via de Binnenpoort in de richting van de Varkensmarkt.

Dinsdag 17 april 1945
Oorlogsnieuws (officieel): Otterlo op de Veluwe en Sneek in Friesland bevrijd. Geruchten: opmars naar Utrecht-stad. Het weer is zeer mooi en bij zo'n fraaie natuur doet niets vermoeden dat er zo'n gruwelijke oorlog aan de gang is die voor de Duitsers verkeerd afloopt. Maar misschien ook wel voor Nederlanders als die Duitse stuiptrekking nog lang duurt. In de grote steden moet een geweldige hongersnood heersen.

Donderdag 19 april 1945
Ede en Wageningen zijn gevallen. Dat is officieel bekend gemaakt. De

Amerikanen zitten nog maar 35 kilometer van Amsterdam. Maar de Duitsers geven het maar niet op. Er zitten nog zo'n 100.000 soldaten in het westen van Nederland. Op het IJsselmeer is een Duits troepenschip getorpedeerd. De gevechten om Leipzig en Neurenberg lopen op z'n end.

Vrijdag 20 april 1945
Hitler is vandaag 56 jaar geworden. De hier nog aanwezige Duitsers hebben een bijeenkomst gehouden in het City-theater waar de *Ortskommandant* gesproken heeft. Die man huist nog steeds in een mooie herenhuis in de Everwijnstraat met uitkijk op de Markt. Geruchten: onze bevrijders rukken op in de richting van Wijk bij Duurstede.

Zondag 22 april 1945
Alhoewel alles erop wijst dat de oorlog op z'n eind loopt, maar er nog hard gevochten wordt en er veel ellende is, zijn er ook nog dingen die gewoon doorgaan als of er niets aan de hand is. Zo werden in de RK Kerk grote kinderen 'aangenomen', (d.i. de plechtige hernieuwing van de doopbeloften die bij of vlak na hun geboorte, namens hen, door een peter en meter zijn uitgesproken). Dit is altijd een beetje feestelijk gebeuren. Mijn broer Kees was er nu ook bij. Dank zij wat gulle gevers en wat georganiseer was er toch een eenvoudig, maar lekker etentje met de familieleden.

Maandag 23 april 1945
Radio Oranje, de zender van de Nederlandse regering in Londen, heeft omgeroepen dat de geallieerden bij Hedel de Maas over zijn. In Berlijn zijn straatgevechten aan de gang. Hitler zegt dat hij Berlijn niet zal verlaten en tot het blijft vechten. Stalin wil in Berlijn 1 mei vieren.

Dinsdag 24 april 1945
Geruchten: Hedel en Kerkdriel zijn bevrijd.

Vrijdag 27 april 1945
Nieuws uit de krant: Berlijn omsingeld; Hitler stadsbevelhebber; in Bremen en Hannover zijn straatgevechten tussen geallieerden en Duitse *Volkssturm* (kinderen en ouden van dagen). Geruchten: Mussolini die na zijn bevrijding van een berg door Duitse parachutisten een schaduwregering aan het Gardameer had gevormd, is door partizanen gevangen genomen bij Milaan, een stad die ook in handen van de partizanen zou zijn.

Zaterdag 28 april 1945
Vanmiddag heeft de omroeper Manus van Empel omgeroepen dat om vier uur mannen zich 'vrijwillig' moesten melden voor Duitse stelling-

Het echtpaar Brenkman wordt gehuldigd voor hun winkel op de Varkensmarkt wegens hun bijdrage aan het verzet.

Het vertrek van de Duitse Ortskommandant.

Het portret van Hitler wordt verwijderd uit de Ortskommandantur in de Everwijnstraat.

bouw rondom de stad. Is Culemborg nu zo belangrijk in deze laatste oorlogsfase? Er schijnen zich niet voldoende mannen gemeld te hebben want om vijf uur werd er een briefje afgegeven dat ik mij morgen om acht uur moet melden. Maar daar zal ik nog eens een nachtje over slapen.

Zondag 29 april 1945

Om tien uur vanmorgen veel geroep en geschreeuw op straat. Nederlandse SS-soldaten drongen de huizen binnen en hielden razzia's. Ik verdween gauw naar 'elders'. In de katholieke kerk drongen de soldaten binnen tijdens de mis en dwongen jongens en mannen om mee te gaan. Plotseling werd er ook huiszoeking gedaan in het huis 'elders' waar ik mij bevond. Maar ik had door ramen de acties van de SS-ers gevolgd en zag ze aankomen. Maar daar was ik al weer via de achterkant verdwenen. Dat moet verraden werk zijn geweest. Voor de a.s. nacht heb ik al een onderduikadres.

Maandag 30 april 1945

Vannacht heb ik 'elders' geslapen. Geruchten gaan dat Hitler dood zou zijn als gevolg van een hersenbloeding. De geruchten gaan maar door: Göring zou door Himmler zijn doodgeschoten. Generaal Von Brauchitz zou het opperbevel hebben overgenomen en bereid zijn tot overgave.

Dinsdag 1 mei 1945

De spertijd is weer gesteld op 's avonds negen uur.

Woensdag 2 mei 1945

HITLER IS DOOD! Hitler is in de Wilhelmstrasse in Berlijn in de kanselarij gesneuveld. En het is waar ook. Op de *Ortskommandantur* in de Everwijnstraat hangen de hakenkruisvlaggen halfstok. Men zegt dat de soldaten vannacht de eed op admiraal Dönitz hebben moeten afleggen. Vanaf elf uur kwamen telkens heel laagvliegende vliegtuigen over die voedselpakketten gaan afwerpen. Mussolini in Italië zou ook dood zijn.

Donderdag 3 mei 1945

Ook vandaag zijn weer veel bommenwerpers overgekomen die voedsel gaan uitgooien. De mensen staan op straat en op de daken en zwaaien met zakdoeken en wasgoed. Op het Bakelbos zingen kinderen het lied Oranje Boven.

Vanmiddag ben ik weer voor het eerst na een paar dagen onderduiken naar buiten geweest. Dat moest wel. Vader had weer eens een boom gekocht. Nu aan de straatweg, een eind voorbij de Nieuwbrug. Vader, Kees, ik de rooier (Wammes). Het was een zwaar karwei. Op de terugweg regende het nog en we kwamen doornat thuis. Maar we hebben

weer voor een paar dagen brandstof. En toen gebeurde er iets waardoor mijn vader echt boos werd op mijn moeder. En dat had ik hem nog nooit zien doen. Wat was het geval? Thuisgekomen ging mijn moeder dikke pannekoeken bakken. Het bleek dat zij behalve onze bietenpulp ook altijd nog een zak met meel in de linnenkast had verstopt. Nu kreeg de rooier Wammes twee heerlijke pannekoeken van echt meel. Wij moesten even wachten tot hij weg was. Toen heeft mijn moeder het meel weer opgeborgen en voor ons bietenpulppannekoeken gebakken. En daar was mijn vader nu zo kwaad over. Maar zei mijn moeder: 'je weet nooit of het nog erger wordt met het eten en daarom ben ik er zo zuinig op'.

Vrijdag 4 mei 1945

Gisteren zijn er tussen Geldermalsen en Culemborg voedselpakketten uitgeworpen door geallieerde vliegtuigen. Daarvan zullen wij ook profiteren. Vandaag zou Hitler begraven worden. In het City-theater op de Markt hebben de Duitsers nog een herdenkingsdienst gehouden. Dönitz zou in Kopenhagen over een capitulatie aan het onderhandelen zijn. Rijkscommissaris Seyss-Inquart heeft met prins Bernhard geconfereerd. Nieuws uit de streekkrant *Teisterbander* van vandaag: De Duitsers willen alleen nog doorvechten tegen de bolsjewisten, zeg Russen; Hitler gesneuveld; Göring afgetreden; Von Ribbentrop spoorloos verdwenen; Mussolini door partizanen doodgeschoten; koningin Wilhelmina en prinses Juliana in Breda; Oostenrijk heeft een communistische regering; de vroegere, met de Duitsers collaborerende Franse minister Pierre Laval naar Spanje gevlucht. Bijna heel Duitsland door de geallieerden bezet.

Vanavond om kwart over negen hoorden we roepen en lachen op straat. Overal hingen mensen uit de ramen, stonden aan de deur of buiten op straat. Mijn broer Kees die stiekem naar buiten was gegaan, kwam terug en riep: 'We zijn vrij'! Onze overbuurman zei dat Duitsland vanavond om acht uur algehele capitulatie had aangeboden. De oorlog is voorbij!!!

Zaterdag 5 mei 1945

Toen ik vanmorgen vroeg buiten was en met een kennisje wat rondliep, riepen de mensen elkaar – nog half ongelovig – toe: 'we zijn vrij, hè?' 'Ja hoor', riepen wij, 'het is waar, steek de vlag maar uit'. Bij veearts De Jong in de Slotstraat zagen we de eerste vlag al hangen. Al spoedig volgden er meer. De etalages van juwelier Stol op de Markt waren helemaal versierd met rood, wit, blauwe en oranje en foto's van de koninklijke familie. Voor sommige winkels zoals bij Van Avezaath op de Markt en de firma Kramer Freher onder de Binnenpoort, was het een duwen en trekken om aan oranjetooisels en vlaggen te komen. Die hadden, ondanks

Het eens zo moderne gemotoriseerde Duitse leger trekt weg met paard en wagen.

vijf bezettingsjaren toch nog een voorraad bewaard. Om ongeveer tien uur was er plotseling een groep soldaten van de Ondergrondse op de Markt. Zij wilden de *Ortskommandant* ontwapenen. Maar die geeft zich alleen over aan de Engelsen, zegt hij. Een kleine afgang voor die jongens toen ze even later door Nederlandse SS-ers werden ontwapend.

Intussen zijn er proclamaties aangeplakt dat Nederland inderdaad vrij is en waarin werd opgeroepen ons rustig en kalm te houden. Deze proclamatie was ondertekend door de plaatselijke commandant van de Ondergrondse, de generaal-majoor Grambergen en de loco-burgemeester Klumper.

Zondag 6 mei 1945

Culemborg is één vlaggenzee. De Nederlandse SS-soldaten, gisteren nog zo oppermachtig, vertrekken nu in de richting Utrecht. De Tommies zijn er nog niet en de kinderen zingen op straat: Oranje boven, leve de koningin, weg met alle NSB'ers, doe ze in de hoek, Oranje boven, leve de koningin.

Maandag 7 mei 1945

Om halftwaalf verschenen de eerste soldaten, geen Engelsen maar Canadezen. Zij bezochten het tijdelijk gemeentehuis Maria Regina op de Varkensmarkt en daarna de *Ortskommandantur*. De foto van Hitler werd door een Culemborgse jongen naar buiten gegooid.

Verschillende NSB'ers en mannen en vrouwen die met de Duitsers hebben geheuld, zijn opgehaald en op het politiebureau ingesloten. Vanavond waren de harmonieën op straat te horen en veel mensen hosten erachteraan.

Donderdag 10 Mei 1945

Vanmiddag hebben de gezamenlijke kerken een grote dankdienst gehouden in de fabriekshal van Gispen. Hier spraken de hervormde predikanten Kreb en Roubos, de gereformeerde dominee Ploeger, de oud-katholieke pastoor Van der Steen en de rooms-katholieke pastoor Wilderbeek.

Het is precies vijf jaar geleden dat de Duitsers ons land zijn binnengevallen. Ook op de tiende mei. Nu zijn die vijf verschrikkelijke jaren voorbij.

Naschrift

Korte tijd daarna werd de noodschool gesloten. We gingen weer terug naar onze scholen buiten de stad. Voor een aantal van ons was dat het einde van onze schoolstudie. Er werden gemakkelijk diploma's uitgereikt. Eerst werden alle noodschoolleerlingen nog op de foto vereeuwigd. Op de foto ziet men op de bovenste rij rechts vijf leerlingen staan, die zo nu en dan als clubje met elkaar optrokken. Wat ervan geworden is? Naud Wachters en Riens de Jager ben ik uit het oog verloren, evenals Raymond Beek, die als evacué uit Den Haag tijdelijk in Culemborg woonde. Alleen met Stephan Grimberg, nu rustend meubelfabrikant in Beusichem, heb ik nog steeds vriendschappelijk contact. Zelf ben ik via werkkringen in Rotterdam, Amsterdam, Brunssum en Utrecht een echt Culemborgs vakgebied, meubelen, zij het als binnenhuisadviseur en later als inkoper trouw gebleven. Zo zijn die vijf jaren onderwijs in oorlogstijd toch niet voor niets geweest.

ALBERT C.H. MERKX
Utrecht, maart 2002.

Het raadsel van de verdwenen Polen

Ongeveer twintig Duitsers, in eenvoudige overalls, die doen of ze uit een kamp in West-Duitsland ontsnapte Poolse krijgsgevangenen zijn. Dát moet de groep mannen geweest zijn die op 10 mei 1940 ineens opdook langs de spoorlijn Oosterbeek-Wolfheze en die zich, waarschijnlijk zonder tegensputteren (ze hadden ook geen wapens bij zich) onder toezicht van Nederlandse militairen plaatsten. En dus geen Polen die 'toevallig' op de dag dat Duitsland Nederland binnenviel uit een kamp ontsnapten en in Nederland tegen de militairen die hen staande hielden, zeiden dat ze op weg waren naar Engeland. En ze zijn ook niet geëxecuteerd in Culemborg en daar in de grond weggestopt in het natuurgebiedje het Rondeel bij de Lek. Dat zou dan gebeurd zijn – zo wilde het verhaal dat in mei 2004 in de wereld kwam – door gestresste Nederlandse militairen die niet wisten wat ze met die vreemde mannen, die Pools én Duits spraken, aan moesten. De amateur-historici die vorig voorjaar die executie van onschuldige Polen in Culemborg beweerden, moeten ongelijk hebben.

Maken we het slot van het Polenmysterie nog mee?

Op de beweringen, gedaan in het boek *Ede In Wapenrok*, volgde een discussie waaraan onder andere media, de gemeente Culemborg, het Instituut voor Militaire Geschiedenis en de Bergings- en Identificatiedienst van de Koninklijke Landmacht meededen. En er volgde enig onderzoek van journalisten – in archieven en door gesprekken met deskundigen en met mensen die in die bewuste periode van de vijf chaotische oorlogsdagen overzicht hadden van de Culemborgse gebeurtenissen. Het resultaat: hoogstwaarschijnlijk was het niet zo, maar helemaal uitgesloten was een executie in Culemborg toch niet. Het zóu waar kunnen zijn. Zo werd er tóen over gedacht. Verder onderzoek zorgde er echter voor dat – ook al zijn er geen harde bewijzen te vinden – de executie toch gezien moet worden als een verzinsel. Dat wil zeggen: wat Culemborg betreft.

Dat de groep elders in Nederland omgebracht is, zou kunnen blijken uit nóg meer historisch onderzoek. Ook zonder bewijzen moet het aan te tonen zijn dat een executie al dan niet in Culemborg plaatsvond.

2004

Terug naar het allereerste begin: op 27 mei 2004 presenteren Evert van de Weerd (1936) en Gerjan Crebolder (1949) het boek *Ede In Wapenrok*. Ze hebben er meer dan vijf jaar aan gewerkt. Hun publicatie blijft niet beperkt tot gebeurtenissen op de Veluwe, zo gaan ze in een hoofdstuk ook in op een mysterie: waar bleef de groep van een twintigtal mannen, die waarschijnlijk uit een Duits kamp ontsnapten? Polen, die al in 1939 krijgsgevangen werden gemaakt. De auteurs sluiten het desbetreffende hoofdstuk nogal onverhoeds af met de conclusie dat die groep op 10 mei 1940 of kort daarna in Culemborg geliquideerd moet zijn – en leden van het Nederlandse Korps Politietroepen zouden daar weleens verantwoordelijk voor geweest kunnen zijn. Dachten die 'politietroepers' ook al dat het niet om Poolse krijgsgevangenen ging maar om Duitse saboteurs? Of wél om Polen maar handlangers van de Duitsers? Of, zoals deze lieden zelf zeiden, ging het wél om ontsnapte krijgsgevangenen die zo opstandig tegen hun Nederlandse begeleiders/bewakers werden dat ze daarom vermoord werden? De schrijvers van het boek Van de Weerd (Ede) en Crebolder (Barneveld) staan bekend als degelijke onderzoekers. De eerste heeft een confectiezaak in Ede gehad, was reserve-officier en is een gedreven amateur-historicus. Crebolder is de stadsarchivaris van Barneveld. Hun conclusie over een – vergeten? in de doofpot gestopte? – massamoord baart meer opzien dan de inhoud van de 490 andere bladzijden van het boek.

Op 7 juni 2004 is er de eerste krantenpublicatie over de mogelijke massamoord. Andere media volgen, ook de landelijke. De groep Polen zou volgens het boek begraven zijn in een gebied net buiten het toen 9000 inwoners tellende Culemborg, het Rondeel. Het was eeuwen eerder door de graaf van Cuylenborg als wandelgebied aangelegd bij zijn zomerverblijf de Bol, een vierkant van 400 bij 400 meter vol strakke paden. Dat het dumpen in het Rondeel gebeurde, hebben de auteurs vernomen van Jan van Alphen in Deil. Van Alphen (1927) groeide op in Beusichem, was bankemployé en in zijn vrije tijd een gedreven en gewaardeerd onderzoeker van oorlogsgebeurtenissen. In en na de oorlog zegt hij als opgeschoten jongen de Nederlandse bergingsdienst vaak geholpen te hebben.

Het Culemborgse gemeentebestuur vindt na de verschijning van het boek en de ophef daarover dat de minister van Defensie moet beslissen over een nader onderzoek. De afgevaardigde van Polen in Nederland,

ambassadeur Michalowski, vraagt de Nederlandse regering de zaak zeer serieus te nemen. Maar zo plotseling als de opschudding ontstond, is die ook weer verdwenen. Want al gauw laat het ministerie van Defensie weten dat er feitelijk niet meer bekend is geworden dan er kort na de oorlog ook al aan gegevens voorhanden was. Daarom vindt men dat er geen aanleiding is een onderzoek in te stellen.

Directeur Piet Kamphuis (1953) van het Instituut voor Militaire Geschiedenis in Den Haag speelde een belangrijke rol bij de afwijzing. Zijn instituut werd door het ministerie om advies gevraagd net zoals de bergings- en identificatiedienst van de Koninklijke Landmacht. En die adviezen waren negatief: niet graven. Kamphuis had tevoren schrijver Van de Weerd gesproken én Van Alphen. De laatste bleek in deze kwestie een heel belangrijke bron van de schrijvers te zijn geweest. Kamphuis kent ze alledrie, de schrijvers en Van Alphen, en waardeert ook wat ze aan research in het verleden deden. Maar hij zegt dat de beweringen van Van Alphen nu echter wel 'hoogst speculatief' zijn. Wat *Ede In Wapenrok* betreft zou hij niet graag zo'n vergaande bewering in een boek durven doen. 'Ik zou eerst documenten willen zien en ooggetuigen willen spreken'. Maar ook daaraan beginnen, nee, voor hem zijn zelfs daarvoor de beschikbare gegevens te mager.

Schrijver Crebolder zegt dat jammer te vinden, want met een onderzoek had tenminste het mysterie opgelost kunnen worden. 'We blijven erbij dat die Polen echt verdwenen zijn'. Leden van het Korps Politietroepen zouden volgens *Ede In Wapenrok* de massa-executie uitgevoerd hebben. Er zijn echter nauwelijks nog mensen in leven die bij dat korps dienden en die – over de verdwenen Polen – in hun geheugen zouden kunnen tasten. Bestuurslid Van Veen van de Stichting Marechaussee Contact zegt dat zij ook de belangen behartigen van politietroepers ('piktenters'). 'Veel leden van de politietroepen hebben we echter niet want dat korps hield op te bestaan in mei 1940, na de Duitse zege. Ze behoorden destijds ook al niet tot de jongsten'.

Jos Smeets (1958) in Utrecht is historicus. In 1997 schreef hij een proefschrift over het Korps Politietroepen zoals dat tussen 1919 en 1940 bestond. Er kwam ook een boek van uit. Smeets deed veel archiefonderzoek en sprak een 25-tal oud-leden van het korps. 'Mensen van alle rangen. Toen ik ze sprak, waren ze al een eind in de zeventig en tachtig. Nu, zeven jaar later, zullen er niet veel meer leven', zegt hij.

De groep 'Polen' duikt op midden in het oorlogsgeweld. Ze houdt zich op langs de spoorlijn Wolfheze-Oosterbeek. Huzaren van Boreel zijn de eersten die hen opmerken. In gevechtsverslagen die enkele commandanten later maakten, komen in totaal vier fragmenten over de 'Polen' voor. De verslagen zijn vrij toegankelijk bij het Instituut voor Militaire Geschiedenis in Den Haag. In die verslagen varieert het aantal

Polen van twintig tot vijftig. De mannen maken een miserabele indruk, ze zijn slecht gekleed, mager en onverzorgd en sommigen lopen zelfs blootsvoets. Eerste luitenant en pelotonscommandant van de huzaren J. Baron van Lijnden schrijft over hen in zijn dagboek. Dertig zouden het er volgens hem geweest zijn. Ze kwamen 'zeer model' aanzetten, schrijft hij. Ze willen via Utrecht naar Engeland. 'Een korporaal en één man begeleiden hen richting Ede'. Bij Hotel-Pension Langenberg in Ede wordt een foto van de mannen gemaakt – samen met hun bewakers. De foto bevindt zich in het gemeentearchief van Ede, maar wie hem maakte heeft men nooit kunnen achterhalen. Een militaire fotograaf? Een burger? En ook is niet echt hard te maken dat die foto op 10 mei 1940 geschoten is.

Kornet P. van de Maesen de Sombreff, in die meidagen pelotonscommandant van de huzaren, stelde op 7 februari 1941 een verslag op waarin hij meldde de groep op 10 mei op de weg van Ede naar het gehucht De Klomp bij Veenendaal gezien te hebben. De huzaren van de kornet moesten zich terugtrekken en een nieuwe verdedigingsstelling innemen. En ineens was daar 'een 50-tal mannen die van verre veel leken op tuchthuisboeven'. Ongewapend, kaalgeschoren hoofden, een deel zonder schoenen. Vreemd vindt hij het dat ze 'in gesloten colonne' marcheren. Was dat er in de krijgsgevangenschap door hun Duitse bewakers in gestampt? Daar bij De Klomp waren ze onder geleide van Nederlandse militairen. Toen er geen troepen meer langs kwamen, kreeg de kornet opdracht zich zo snel mogelijk terug te trekken. Op die terugtocht 'passeerden wij de 'Polen', die ik Duits hoorde spreken en die zich haastten achter de linie te komen'. Misschien leeft er nog iemand van deze commanderende militairen zoals de kornet. Zij hebben die Polen met eigen ogen gezien en kunnen misschien nog extra en verhelderende bruikbare informatie leveren. Van enkele ondercommandanten van kornet Van de Maesen de Sombreff worden zelfs de (toenmalige) woonplaatsen in de gevechtsverslagen vermeld. Katuin in Medemblik, Marijs in Den Haag en Vos in Nieuwe Tonge. Het is een poging waard: informeren bij mensen met díe naam in die plaatsen. Zoals in het telefoonboek. De eerste twee pogingen leiden tot niets, maar de derde wel, althans zo lijkt het. De weduwe van ondercommandant Vos komt aan de lijn. 'Hij is vijftien jaar geleden overleden', zegt ze echter over haar echtgenoot.

Op een bepaald moment moeten Nederlandse pioniers (technische militairen) de 'Polen' overgenomen hebben van de huzaren. Reserveluitenant Snip van een pioniersgroep maakt er melding van in het gevechtsverslag dat hij in juni 1940 optekende. Ze hadden, schrijft hij over zijn eenheid, landmijnen gelegd bij de Schrikberg in Ede en keerden 's avonds 'zonder verliezen' terug. Op het station van Maarsbergen hadden ze de 'Polen', die ze (dus) ergens van de huzaren overnamen, afgeleverd. Op dat station waren krijgsgevangen Duitsers, NSB'ers en anderen

10 mei 1940: slecht gevoede en schamel geklede Polen worden door Nederlandse huzaren in het oog gehouden, zo luidt het verhaal. Maar klopt dat verhaal wel? Zijn niet het verhaal en de foto ten onrechte bij elkaar gekomen? De maker van de foto is onbekend (foto: Gemeentearchief Ede).

die verdacht werden van samenwerking met de vijand, bijeengebracht. Het verslag van Snip gaat tot 14 mei. Die dag trekt zijn eenheid van Houten naar Jutphaas, is 'bezig' bij het Merwedekanaal en hoort dan dat de wapens neergelegd moeten worden omdat Nederland zich overgegeven heeft. In zijn verslag komt nergens een verdere mededeling over de 'Polen' voor.

De groep komt dan verder alleen nog voor in het verslag van de vrijwillig soldaat-chauffeur W. Prins van het Landstormkorps Motordienst. Nu enkele jaren geleden overleed hij. Hij maakte zijn verslag voor een commissie die in 1950 namens de regering een aantal omstreden gebeurtenissen tijdens de oorlogsdagen onderzocht, de Commissie Militaire Onderscheidingen. Een kopie van Prins' verslag is in het bezit van schrijver Van de Weerd. In de nacht van 9 op 10 mei moest Prins een groepje militairen ophalen in de buurt van Beek bij het Montferland, vlakbij de Duitse grens. Toen het de volgende dag licht werd, bleken ze zich met hun vrachtwagen tussen de oprukkende Duitse eenheden te bevinden. Al schietend zouden ze er tussendoor gereden zijn. De hele verdere dag was Prins met zijn vrachtwagen in touw voor het leger. Hij kwam ook in Maarsbergen terecht. 'Hier heb ik verschillende diensten verricht, o.a. het rijden van krijgsgevangenen. Hieronder waren Polen, die ontvlucht zouden zijn uit Duitse krijgsgevangenkampen'. Van de

Weerd zegt het verslag van Prins gevonden te hebben 'ergens' in het archief van het Instituut in Den Haag. In 1999, net nadat hij het verslag vond, belde hij Prins op. Hij kreeg van hem te horen dat hij de 'Polen' destijds bij de rooms-katholieke kerk in Culemborg afgeleverd had. Van de Weerd weet op dat moment dan – het is juni 2004 – dat er sterke twijfels zijn gerezen over het bestaan van een massagraf bij Culemborg en (dus) aan de beweringen in zijn boek. Hij zegt dat amateur-historicus Van Alphen, een van zijn bronnen, inmiddels een iets ander verhaal vertelt dan aanvankelijk het geval was. Van Alphen zegt namelijk dat de mannen vanuit Maarsbergen naar Wijk bij Duurstede werden gebracht maar dat 'men' ze daar niet wilde hebben. Van de Weerd: 'En toen zou Prins, vermoedt Van Alphen, met hen over de pont bij Beusichem gegaan zijn en niet over die bij Culemborg'. Maar, héeft Prins uiteindelijk de Polen wel in Culemborg afgeleverd? Was het geen ander stadje aan de (een) rivier?

Van Alphen, steeds opnieuw komt die naam naar voren als de man die weet wat er met die moeilijk definieerbare groep mannen gebeurde. Bij hem is geen plaats voor twijfel, ook in de zomer van 2004 niet. Hij verklaart tegenover journalisten dat hij al in mei 1940 van zich terugtrekkende Nederlandse legeronderdelen hoorde van de liquidatie en het dumpen van de lijken in het Rondeel. Ook vertelt hij – in kranteninterviews en voor de radio – dat hij er door onderzoek en door reacties van oud-militairen (of hun kinderen) achter kwam dat het om exact 21 gedode Polen zou gaan.

Het Korps Politietroepen, dat de executie op zijn geweten zou hebben, wat waren dat eigenlijk voor mensen? Ze waren er voor het politietoezicht in het leger en moesten de werkdruk bij de marechaussee verlichten. In 1935 waren er 850 man, in 1939 1532 en dat aantal zou nog verder uitgebreid worden. Ze werden gerekruteerd uit de beste soldaten en onderofficieren van het gewone leger. Ten tijde van de Duitse inval werden ze ingezet voor de bewaking van belangrijke objecten zoals bruggen, verder waren ze voor de orde in het achterland en ten derde voor het bestrijden van vijandelijke commando's achter het front. Historicus Smeets, die het boek over hen schreef, zegt dat politietroepers bekend stonden om hun discipline, het waren harde jongens, net zoals de marechaussee. 'Ze hebben ook het vuur geopend op Nederlandse soldaten die van de Grebbeberg wegvluchtten. Ze hebben drie of vier deserterende soldaten gefusilleerd'. Wat niet in Smeets' boek staat, maar wat hij nu nog wel meldt, is dat leden van de marechaussee en waarschijnlijk ook van de politietroepen op 10 en 11 mei 1940 in Culemborg waren. 'De Duitsers hadden de spoorbrug in handen gekregen. Een groep marechaussees – en wellicht ook mensen van de politietroepen – hebben geprobeerd de brug weer in handen te krijgen. Die Duitsers liepen daar overheen. Dat is een hevige strijd geweest. Daaraan denk

ik als ik dat verhaal over Culemborg hoor', zegt Smeets. Bedoelt hij dat die 'Polen' Duitsers waren die met toneelspel toegang gekregen hadden tot de brug? Hij antwoordt allereerst dat hij absoluut niet kan geloven dat uit een kamp in Duitsland ontsnapte Poolse krijgsgevangenen door twee linies heen – de Duitse en de Nederlandse – de Veluwezoom konden bereiken; daar werden ze (bij de spoorlijn Wolfheze-Oosterbeek) voor het eerst gezien. Maar als het nu een Duits commando was? Dat ze als Duitse soldaten gewoon door hun eigen linie 'wandelden' en zich daarna omkleedden en zogenaamd als ontsnapte Poolse krijgsgevangenen in de Nederlandse linies terechtkwamen? In theorie kan het, zegt Smeets, maar hij vindt tegelijkertijd de gedachtegang wel erg absurd worden. Bij de gewone soldaten genoten de politietroepers een bepaald ontzag en daarom ook – dat is een feit – stuurden de Duitsers groepen commando's in nagemaakte uniformen van deze politiemilitairen naar Nederland. Vooral bruggen probeerden ze zo in handen te krijgen. Bij Roosteren over de Maas in Limburg schoten de verklede Duitsers twee militairen dood toen ze door de mand vielen als Duitse infiltranten. In de oude verslagen in het Instituut in Den Haag komen de namen voor van vijf politietroepers. Het zou welkom zijn voor het onderzoek als een van hen nog in leven is om hem naar de situatie van toen te vragen. Bestuurslid Van Veen van de Stichting Marechaussee Contact is zo welwillend om in zijn lijst van 3000 leden te kijken. Maar geen van de vijf namen komt er in voor.

De conclusie ligt inmiddels voor de hand dat via de militaire kanalen geen opening in het mysterie te krijgen is. Mogelijk zijn er wel in andere geschreven bronnen aanwijzingen te vinden. Er waren veel militairen in Culemborg gelegerd, dat wil zeggen veel verschillende onderdelen. Uit de Culemborgsche Couranten van 1939-1940 blijkt dat er zelfs een militaire voetbalcompetitie was; van de pontonniers, pioniers, het brugdetachement en de luchtdoel. Ze brachten zes voetbalteams op de been. Maar over de Polen, in die kranten: niets. Een andere publicatie over Culemborg en de oorlog is van drs. Ineke Brasz. Ze schreef in 1984 een doctoraal scriptie (dat later in boekvorm uitkwam) over het joodse leven tussen 1870 en 1940, De Kille van Culemborg. Ze sprak daarvoor met veel mensen. Over de vermeende moordpartij op Polen vernam ze niets. Verder: Henk Huitsing van het streekarchief Rivierenland maakte in 1985 een 'bronnenpublicatie' over Culemborg, Archiefstukken uit een verscheurde tijd. Over Polen geen letter.

In verschillende krantenpublicaties in juni 2004 wordt gesteld dat Culemborg in die dagen geëvacueerd was. De ligging bij zowel de belangrijke waterlinie als bij de spoorbrug over de Lek – en de daaruit voortvloeiende gevaren – zouden tot een evacuatie geleid hebben. En in een lege stad kan makkelijk iets gebeuren en vervolgens verborgen blijven? Maar Culemborg was helemaal niet leeg, er werd pas op 14 mei

geëvacueerd – naar Beusichem – en dan nog maar door een deel van de bevolking. De volgende dag was men al weer terug, want toen capituleerde het Nederlandse leger.

In 1995 komt er weer een boek uit, een herdenkingsboek omdat de bevrijding dan vijftig jaar geleden is, *Culemborg '40 – '45*. Zes auteurs die over de oorlog al veel kennis bezaten, hadden zich nog eens in de archieven gewaagd en waren ook nog eens te rade gegaan bij plaatsgenoten die het allemaal meemaakten. Maar ook al hadden ze met z'n zessen opnieuw tientallen oude Culemborgers gesproken, geen letter over een mogelijk massagraf in het Rondeel. Opmerkelijk is vooral dat ook Jan van Alphen een artikel in dat boek schreef, *De luchtoorlog rond Culemborg*. Niets daarin over een massamoord. Zijn verhaal ging dan wel over een ander onderwerp, de luchtoorlog, maar Van Alphen had zijn medeauteurs toch over die executie kunnen inlichten? Ook Bert Blommers (1959) leverde een bijdrage aan het boek. Al eerder had hij meegewerkt aan publicaties over Culemborg in de oorlog. 'Nooit heb ik het verhaal van de Polen opgevangen. Wat nu verteld wordt, is allemaal een beetje schimmig'. Blommers verwijst naar Jo van de Bogaard; die behoorde tot het grote gezin – zeven kinderen – dat destijds op de boerderij vlakbij het Rondeel leefde.

Van de Bogaard is in 2004 tachtig jaar en nog een heel vitale man. In mei 1940 was hij zestien jaar. Niet eerder dan in juni 2004 hoorde hij echter de verhalen over een massagraf. 'Wij kwamen vaak in het Rondeel. Mijn vader pachtte die grond en met de zeis maaiden een broer van mij en ik het gras voor de koeien. Als je daar een gat graaft voor twintig dode Polen, móet je daar sporen van zien, we zouden het absoluut gemerkt hebben'. Dat de lijken in een sloot gedumpt kunnen zijn, gelooft hij ook niet. 'De rijksoverheid liet elk jaar de sloten leeg scheppen. Het bocht – riet en al dat andere spul – konden we goed als mest gebruiken. Ze zijn nooit op lijken gestuit. Twintig lijken bij elkaar zou trouwens een dam opleveren'. Het Rondeel was ook geen echt afgelegen gebied, zegt hij. In het oude huis de Bol, vlakbij de Lekdijk, waren misschien wel honderd soldaten van de luchtafweer ondergebracht. 'Die liepen vaak te struinen door het Rondeel, al of niet met een meisje'. Op de 10de mei schoten de op de Bol gelegerde militairen op Duitse vliegtuigen, op 11 mei werden ze zelf beschoten en volgens Van de Bogaard verdwenen ze 's avonds op de 12de mei of de 13de uit de Bol. 'Ze zullen zich wel hebben moeten terugtrekken'. Een deel van de bevolking van Culemborg evacueerde op 14 mei (tot de volgende dag) naar het dorp Beusichem. 'Maar wij gingen niet weg', zegt Van de Bogaard, 'mijn vader wilde daar niks van weten'. Hij kan ook niet zeggen dat het die dagen in Culemborg zo'n chaotische toestand was. Met het schieten en bombarderen – waarbij volgens hem enkele slachtoffers vielen – was het allemaal wel heftig, maar overzicht van de gebeurtenissen was er wel degelijk. Hij

vat uiteindelijk samen: het is onzin dat daar twintig Polen begraven liggen. Jo's jongste broer is iets eerder in 2004 overleden. Diens weduwe, mevrouw Van de Bogaard-Gilhuis, woont vlakbij de plek waar het massagraf uit de oorlog zou moeten zijn. 'Mijn man was op de Bol geboren. Het was een groot gezin. Er is nooit iets geweest', zegt ze over het massagrafverhaal. 'Het is een fabeltje. Mijn broer zat in het leger en ook hij heeft nooit iets opgevangen. Nee, wij geloven er helemaal niet in'. Ook al noemt Van de Bogaard het hele Polenverhaal onzin, toch sluit hij niets uit. 'Als het dumpen nou aan de andere kant van Culemborg gebeurde, de westelijke. Dat is het Culemborgse veld, dat is veel afgelegener, dat zou logischer zijn. Want je zou wel zeggen dat ze érgens gebleven moeten zijn'.

To van Zuilekom is ook een van die Culemborgers naar wie verwezen wordt als zijnde iemand die de oorlog heel bewust meemaakte. Ze is van 1915, in de meidagen van 1940 is ze 24, onderwijzeres en woonachtig in de binnenstad. 'Vreemd', zegt ze als eerste reactie, 'ik kwam overal en was ook nog betrokken bij een lazaret, een provisorisch Rode Kruishospitaal in het Sint Barbara-ziekenhuis. Gewonden uit andere streken zoals van de Grebbeberg en uit de Peel werden er verzorgd. Ik heb nooit iets gezien van Polen. Het was die eerste oorlogsdagen enerzijds wel een chaos maar anderzijds voor ons toch ook wel overzichtelijk'. De Polen – eenentwintig, weet Van Alphen zeker – zouden in de Sint Barbarakerk terecht zijn gekomen, of in een bijgebouw daarvan. 'Daarmee zou het parochiehuis bedoeld kunnen zijn', zegt To van Zuilekom. 'Ik was onder andere bij het jeugdwerk van de kerk betrokken. In het parochiehuis zaten militairen, maar ik kan me niet voorstellen dat daar op een dag Polen bij waren. Dat geldt ook voor zaal Werkman'. Ze heeft het idee dat ze toen alles wel wist wat er in Culemborg voorviel. 'Wat ik bijvoorbeeld wel goed weet, is dat er later Russen in Culemborg kwamen. Waarschijnlijk door de Duitsers gevangen genomen en daarna vechtend voor de Duitsers. Die Russen waren me toch onbeschaafd, die maakten gewoon in de huizen een vuur op de grond. Dat deden ze daar in Rusland kennelijk ook'.

Op 11 mei werd een groep IJzendoorners in de Barbarakerk ondergebracht. Het iets oostelijker gelegen dorp liep gevaar als gevolg van de hevige strijd om de Grebbe- en de daarop aansluitende Betuwelinie. Het zouden 130 à 150 IJzendoorners geweest zijn. De volgende dag trokken ze al weer verder, naar Jutphaas en IJsselstein. Teuntje Schuiling-Krouwel was een van hen, ze woont nog steeds in IJzendoorn. Ze was destijds 14 jaar. De jonge vrouwen met baby's mochten in een bijzaaltje, de anderen zaten een nacht in de kerk. 'Ik was met mijn moeder', zegt ze. 'Met een deken om ons heen. We hebben daar één nacht doorgebracht, toen kwam de burgemeester en die zei dat we er uit moesten, want het was Pinksteren en de kerk moest in orde gemaakt worden voor de diensten'.

Leden van de politietroepen stonden bekend als hard en gedisciplineerd. Hier treden ze op tijdens rellen in 1934 in de Rotterdamse wijk Crooswijk (foto uit Het Korps Politietroepen, 1919-1940 door Jos Smeets.

In de kerk en dat bijzaaltje waren absoluut geen Polen, zegt ze.

Historicus Smeets zegt dat de marechaussees en politietroepers destijds tot het uiterste getergd waren. Op bladzijde 134 van zijn boek staat een omschrijving van hun gemoedstoestand. ...'Voor veel officieren en onderofficieren van het Korps Politietroepen was de chaos, die aan de Duitse inval vooraf ging, het werk van Duitse agenten. Ze konden eenvoudigweg niet geloven dat een angstpsychose het Nederlandse volk bevangen had. Door deze ontkenning werden ook zijzelf slachtoffer van dit fenomeen; hopeloos gefrustreerd omdat het zelden tot nooit tot een werkelijk gevechtscontact met de vijand kwam en dodelijk vermoeid door het talloze uitrukken, zagen zij zich geconfronteerd met een onzichtbare vijand'... Smeets weet dat ergens zelfs twee nonnen in de problemen kwamen omdat ze aangezien werden voor hulpjes van de Duitsers. Zou het mogelijk zijn dat in zo'n stemming een groep ondefinieerbare figuren als de 'Polen' doodgeschoten wordt? Smeets kan zich voorstellen dat zoiets gebeurt, maar zegt anderzijds dat áls er zich in de oorlog zo'n exces had voorgedaan, hij dat tijdens al die gesprekken met politietroepers voor zijn boek zeker gehoord had. 'Dan was het absoluut boven komen drijven. Zeker na zoveel jaar. Dan had iemand dat wel verteld, met waarschijnlijk de toevoeging: het waren Duitse spionnen en

we moesten ze wel neerschieten. Maar een dergelijk verhaal is mij nooit verteld, terwijl ze mij toch behoorlijk in vertrouwen namen'. Hij houdt het daarom op een mythe, in ieder geval wat het liquideren en begraven in Culemborg betreft.

Maar waar zijn die mannen dan gebleven? Want ze zijn er wel geweest. Dat bleef vanaf 2004 de grote vraag. De getuigenissen van oorlogsonderzoeker Van Alphen en schrijver Van de Weerd zijn in dit verband het belangrijkste. Want chauffeur Prins is dood en hem kan niet meer gevraagd worden of het wel klopte dat hij de mannen bij de kerk in Culemborg afzette, zoals hij in 1999 tegen schrijver Van de Weerd beweerde. Want zou hij zich in het telefoongesprek met Van de Weerd niet vergist kunnen hebben? Hij keek terug op 10 mei 1940, er zat een halve eeuw tussen, en het was toen een uiterst hectische dag voor hem geweest. Hij zal zeker wel bij een rivier geweest zijn, dat herinnert iemand zich nog wel, en hij zal ook een pontveer overgegaan zijn, maar was het wel het veer van Culemborg? Was het geen ander stadje, ook met een katholieke kerk? Vianen misschien? Tiel, Schoonhoven, Rhenen, Wijk bij Duurstede? Of begreep auteur Van de Weerd de chauffeur niet goed toen hij hem in 1999 sprak?

Tot slot Van Alphen. Als hij al in mei 1940 van zich terugtrekkende Nederlandse militairen hoorde van de massa-executie, waarom had hij dat dan nooit gezegd of geschreven in zijn vele publicaties en boeken? Waarom pas eind jaren negentig toen Van de Weerd en Crebolder met de research voor hun boek begonnen? Is de Polenmoord geen idee-fixe voor Van Alphen geworden?
De kans is groot dat de tijd het raadsel zal toedekken. Dat nooit bekend zal worden of het echt ontsnapte Polen waren. Of ze in Nederland de dood vonden, of dat ze zich verspreidden en in de chaos van die eerste oorlogsdagen allemaal hun weg waar dan ook naartoe vonden. Of dat ze toch voor de Duitsers werkten, of Duitsers wáren. Explosievenexperts? Technische militairen die door Nederlanders onklaar gemaakte spoorlijnen of andere belangrijke voorzieningen weer op orde moesten brengen? De Duitsers grossierden immers in Sonderkommandos.

Als Jan van Alphen de voorgaande tekst van mij ter lezing voorgelegd krijgt, reageert hij onthutst en boos. Hij zegt dat er mensen zijn die blijven volharden in hun zwijgen. Dat geldt ook voor enkele leden van de redactie van het boek *Culemborg '40-'45*. In die groep had hij wel degelijk de executie bekend gemaakt, beweert hij. 'Maar afgesproken werd het binnenshuis te houden'. Dat veel beweringen in mijn onderzoeksverslag – een ingekorte versie werd op 28 oktober in het Utrechts Nieuwsblad gepubliceerd – ongunstig voor hem uitpakken, neemt hij hoog op. 'Ik heb vijfenzestig jaar onderzoek gedaan. Ik laat me nu niet afbranden'. Dat historische onderzoeken elkaar nu eenmaal vaak tegenspreken en

dat hij zich daar niet teveel van moet aantrekken, kan zijn verontwaardiging niet wegnemen.

Auteur Van de Weerd reageert, als hij de tekst ter inzage krijgt, dat hun bewering in het boek 'een conclusie met een waarschijnlijkheid' is en dat ze ook geen 'daders(groep)' vermelden. Hij zegt ook nog dat toen hij in 1999 chauffeur Prins telefonisch sprak, hij nog bijna niets van Van Alphen en diens uitspraken wist.

'Het verhaal van de verdwenen groep was reeds lang bekend', zegt Kamphuis van het Instituut voor Militaire Geschiedenis. 'Maar verder is het een en al onzekerheid. We weten niet of het om ontvluchte krijgsgevangenen gaat, zoals ze zelf zeiden, of om een Duits overvalcommando, zoals later wel is gesuggereerd. Even onzeker is wat er van hen is geworden. In de geschreven bronnen loopt hun spoor dood in Culemborg. Dat zij daar zouden zijn geëxecuteerd, berust louter op speculatie en van horen zeggen. Het is misschien niet onmogelijk, maar wel zeer onwaarschijnlijk dat een dergelijke moordpartij vijfenzestig jaar lang stil is gehouden door degenen die ervan zouden hebben geweten. Even onwaarschijnlijk is het dat, indien het ging om een Duits overvalcommando, de Duitse militaire autoriteiten na de Nederlandse capitulatie de zaak op z'n beloop zouden laten. (...) Zolang er geen nieuwe, serieuze aanwijzingen of gegevens boven water komen, lijkt het mij weinig zinvol nader onderzoek te verrichten'.

Door de verschijning van het artikel in het Utrecht Nieuwsblad ziet historicus Smeets voor het eerst de bij Ede gemaakte foto van de 'Polen'. Hij zegt dat hij een van de Nederlandse bewakers herkent aan het 'witte vangsnoer dat ook op zijn linker schouder te zien is en de sabel op zijn linkerzijde'; volgens hem is het een korporaal van het Korps Politietroepen. Opvallend vindt hij ook dat een van de buitenlanders 'laarzen draagt die verdacht veel lijken op Duitse legerlaarzen'.

2005

Het Polenmysterie is blijven bestaan. Iemand wijst op een website, www.grebbeberg.nl, waarop 'oorlogsonderzoekers' vragen stellen en bevindingen melden. Het kan alles betreffen, zeker niet alleen dat wat zich aan strijd bij en op die Grebbeberg in mei 1940 voltrok. De site is opgezet door Allert Goossens en Rutger Bol. Gezien de kennis die ze tentoonspreiden en het inzicht in de oorlogshandelingen, vermoed je dat het oud-militairen zijn. Maar ze blijken pas 29 en 37 jaar oud en respectievelijk software ontwikkelaar en contractmanager (iemand die contracten begeleidt en toeziet of ze wel goed uitgevoerd worden). De eerste is letterlijk óp de Grebbeberg geboren. Ze delen hun fascinatie voor de Tweede Wereldoorlog en blijken wat kennis betreft autoriteiten

geworden te zijn. Over het Polenmysterie komt op hun site een uitgebreide brainstorming voor. 'Een uiterst discutabel verhaal. Zo weinig water om te varen dat we aan het strandsurfen zijn'. En: 'Een aparte kwestie. Dat het Duitsers waren en natuurlijk geen Polen, lijkt wel duidelijk. Waarschijnlijk toch gewoon een Kommando zur Besondere Verwendung 800, dat ook al bij Malden succesvol was geweest'.

De volgende theorie is ook interessant, hij is van Rutger Bol: het zou kunnen gaan om de bemanning van een vliegtuig – een Junkers 52 – dat om zes uur 's morgens op de 10de mei 1940 een noodlanding maakte in het gebied de Roode Haan bij Veenendaal. Volgens het verhaal kwam de commandant om het leven en werden drie mannen krijgsgevangen gemaakt. 'Maar waar is de rest van de manschappen gebleven?' Een Junkers 52 telde een bemanning van drie en kon twintig personen vervoeren. De afstand van de Roode Haan naar Ede/Wolfheze is een kilometer of acht. 'Prima af te leggen' tussen zes uur en kwart voor negen, de tijd waarop bij Ede/Wolfheze de ondefinieerbare groep werd gesignaleerd, merkt Bol op. Maar Allert Goossens gelooft er niet in. 'Het betreffende vliegtuig maakte een noodlanding midden in een veld vlakbij de luchtafweer die hen vermoedelijk neerschoot. Ze zouden dus ontdekt zijn en hun verschijning bij Ede lijkt me dan ook wat onwaarschijnlijk'. Hij denkt dat het 'gewoon' om een Duitse sabotagegroep ging en dat hun wapens en middelen ergens verborgen lagen. 'Ze zullen van onze naïviteit uitgegaan zijn door open en bloot te komen aanmarcheren met het bekende verhaal. Dit was immers ook voor hen de enige manier om door de linie te geraken'. Hij geeft toe dat het 'giswerk' blijft, maar wat voor hem geen giswerk is, is dat het 'vrijwel honderd procent zeker is dat het geen ontsnapte Poolse gevangenen geweest zijn'. Hij kan zich eigenlijk wel voorstellen dat het Instituut voor Militaire Geschiedenis het Poolse verhaal 'net iets té fantastisch vindt om een zoektocht naar twintig vermeende lijken te beginnen'.

Historicus Smeets, geconfronteerd met de veronderstelling van de Junkers 32: 'Lijkt me ver gezocht. Op de meeste foto's waarop vliegeniers/piloten te zien zijn, is er altijd wel iets van hun uitrusting te zien zoals overalls, sjaals, wings of gevoerde vliegerlaarzen. Daarbij moet men bedenken dat de mannen ook vliegeruniformen droegen om zo als combattant (militair) te worden aangemerkt, uiteraard ter bescherming om niet door de vijand als franc-tireur te worden geëxecuteerd. Op die foto was daarvan echter in het geheel niets te zien'. (Een franc-tireur is een burger die aan een gewapende strijd deelneemt zonder onder een militair commando te staan).

De discussie op de website gaat maar door. Naar aanleiding van de foto: 'Hun hoofden zijn opgeschoren zoals veel Duitse militairen dat hadden. Zo op afstand zien ze er te gezond uit voor krijgsgevangenen. Typisch Duits was dat een eenheid uitgerust werd met mannen van on-

geveer de zelfde lengte – en ook deze mannen lijken dat te zijn'. Goossens houdt het er op dat de twintig mannen uit een vliegtuig gedropt zijn maar dat dat te ver naar het westen gebeurde. Afgezien van de parachutisten die bij regeringscentrum Den Haag naar beneden kwamen, was deze groep 'Polen' op 10 mei de meest westelijke Duitse eenheid. Hij vermoedt dat de dropping op de Veluwe was, een gebied waar zich weinig Nederlandse militairen bevonden. Uiteindelijk zouden ze dan toch staande gehouden zijn en kennelijk afgevoerd naar de verzamellocatie, het station van Maarsbergen. Goossens denkt dat ze van daar, net zoals 1250 andere Duitse krijgsgevangenen, afgevoerd zijn naar Engeland.

Luitenant-kolonel b.d. E.H. Brongers, ook een onderzoeker die af en toe zijn bevindingen op de website zet, beweert daarentegen weer dat de Duitsers die ijlings naar Engeland getransporteerd werden, alleen militairen waren die in het westen van Nederland gevangen genomen werden. Dat zegt ook schrijver Evert van de Weerd nog eens. 'Ik heb Brongers gesproken. Hij sluit uit dat bij de naar Engeland gebrachte krijgsgevangenen een groep was die vanuit het oostelijke deel van Nederland binnengekomen was'. Allert Goossens vat alle discussies tot dan toe nog eens samen en concludeert tenslotte dat het in ieder geval 'een van de meest prominente mysteries van de meidagen' is. En hij is benieuwd 'of we het slot nog zullen meemaken'.

Wat is het nut van al deze pogingen een mysterie van lang geleden te ontrafelen? Misschien niet eens dat je het mysterie oplost, wel dat je je en passant weer verdiept in een tijd, (wel voorgekomen) gebeurtenissen terug- of oproept in je herinnering en je er weer achter komt hoe bizar het allemaal was. Het mysterie als leidraad dus voor naspeuringen. Op zich helemaal niet vreemd: misschien wel meer dan de helft van de boeken en films bestaat er uit! Mensen houden van mysterie, ze zijn het! Je blijft puzzelen, en vindt soms weer wat stukjes. In februari 2005 vraag ik de bevriende Poolse journaliste Iwona Trusewicz om in haar landelijke krant Rzeczpospolita een oproep te plaatsen met de foto van de 'Polen'' bij Hotel Langenberg. Misschien zijn er landgenoten van haar die iemand herkennen, of voor wie de gebeurtenis iets zegt. Iwona krijgt één reactie en schrijft:

'After the picture was published I got a call from Poznan. Mr Roman Melarowicz told me a story that he had heard from his father – Witalis Melarowicz. His father was a Polish soldier of 55 infantry regiment of Poznan Army in september 1939. Close to Warsaw he had been taken prisoner by the Germans and had been moved to Germany to Bocholt Stalag close to the Dutch border. In the beginning of May 1940 his friend had escaped from the camp to Holland. This camp was a bad guarded one. After a few days the same Polish guy came back to the camp with a Dutch newspaper. There was a big photo of a group of Polish soldiers-prisoners who escaped from the Nazi's, with the title: 'Heros-prisoners run from the camp' (maybe

it was the same picture as you sent me?). Witalis Melarowicz told to his son that the guy with the newspaper was moved by the Germans to another, worse stalag. The man gave a razor to Witalis Mielarowicz. Son Roman still possesses that razor. His father died a few years ago. This is the story.
Regards
Iwona'.

Jo van de Bogaard in Het Rondeel. 'Als je daar een gat graaft voor twintig dode Polen, moet je daar sporen van zien' (foto: William Hoogteyling).

Misschien heeft ze met haar opmerking over de foto wel gelijk? Want is die foto waar we het steeds over hebben wel gemaakt op 10 mei 1940 en niet weken eerder? Er is tot nu toe niemand gevonden die weet wie die foto geschoten heeft? Zijn de militaire verslagen van de ontmoetingen op 10 mei met die vreemde groep niet op een goed moment door iemand gecombineerd met de foto? En is die foto toen niet een eigen, maar volkomen onjuist leven gaan leiden?

In maart neem ik nog eens contact op met Van de Weerd. Kan hij nog nieuwe dingen melden? Alleen, zegt hij, een telefoontje van Jan van Alphen die – opnieuw op grond van anonieme telefoontjes – het volgende vertelt: In de nacht van 9 op 10 mei zou een Nederlandse nep-luitenant over de grens bij Nijmegen gekomen zijn met 'een groep' die hij liet marcheren. De groep zou ergens bij Nijmegen ingescheept zijn en op 10 mei aangekomen in Renkum. Ze zouden vervolgens met vrachtwagentjes naar Wolfheze gebracht zijn. Van de Weerd laat het verhaal voor

wat het is. Het is jammer dat Van Alphen niet bereid is zijn bronnen te noemen, zegt hij. Van de Weerd zegt nog wel nog eens te willen speuren in de archieven van Nijmegen. 'Ik ben er achter gekomen dat zo'n twintig dagen voor het uitbreken van de oorlog een groep van twintig Poolse krijgsgevangenen bij Nijmegen de grens is overgekomen'. Misschien vindt hij dan wel de foto waar Iwona Trusewicz het over had. Het moet eigenlijk niet echt moeilijk zijn, wel zal het tijd vergen.

Als het inderdaad zo was dat er tussen najaar 1939 en mei 1940 om de haverklap Polen uit de Duitse kampen ontsnapten, naar Nederland trokken, en nota bene soms weer naar dat kamp terugkeerden, dan ligt het volkomen voor de hand dat de Duitsers bij hun oorlogsvoorbereidingen op het idee kwamen een groep (groepen) Duitse saboteurs als Poolse ontsnapte gevangenen naar Nederland te sturen. De Nederlanders waren toch immers vertrouwd met Polen, ze zouden er niet van opkijken. Of die Duitse saboteurs werden na hun gevangenneming ijlings naar Engeland overgebracht, of ze sloten zich gewoon aan bij het Duitse leger toen dat na 15 mei ongehinderd Nederland binnenliep.
Zo moet het gebeurd zijn.

AAD NEKEMAN

IN DIT NUMMER

1940-1945
Herinneringen,
opgeschreven aan de hand van notities uit die tijd
en een gedeeltelijk bijgehouden dagboek
Albert C.H. Merkx

Het raadsel van de verdwenen Polen
Aad Nekeman